

REFLEKSIJE

POKLON RUDOLPHU PÖCHU PRED NJEGOVIM DOPRSJEM V ATRIJU DUNAJSKE UNIVERZE

(Nekoliko egocentrično premišljevanje in izpovedi v prostih urah med dvanajstim svetovnim kongresom zgodovinarjev na Dunaju od 29. avg. do 5. sept. 1965)

Po dežju je 28. avgusta dalo sonce čisto nov videz atriju univerze, kjer naj bi se naslednjega dne pričel kongres. Košate krošnje lip, nežni macesen in samotna breza so vplivali na človeka, naj se prepusti sebi, svojim sanjam in žalosti. Atrij je bil prazen, le zdaj pa zdaj je steklo čezenj dekle, zaposleno z zadnjimi pripravami za kongres. Prevzet od sonca, ki je vse zalivalo, sem neštokrat obkrožil atrij.

Pogled na doprsja profesorjev dunajske univerze, postavljena k obem stranem atrija, me je ponesel nazaj v obdajajoči me svet. Bral sem imena učenjakov, ki so v ponos in slavo ne samo Dunaju, temveč vsej jugovzhodni Evropi. Obstal sem pred doprsjem dr. Rudolpha Pöcha, profesorja antropologije in etnografije, in se poklonil svojemu očetu profesorju Jevtu Dedijeru, rojenemu v Čepelici pri Bileću v Hercegovini, najstarejšemu sinu Stevana Dedijera, kmeta begov Hajdehodžičev. Tja do svojega devetega leta je Jevto pasel ovce, šele potem ga je pregovorila mati, da je začel hoditi v osnovno šolo v Bileću. V tistem času so odprli prvo gimnazijo v Mostaru in Jevto je odšel v glavno mesto Hercegovine, kjer je osem let služil v trgovskih hišah, dokler ni maturiral. Neko poletje je med počitnicami vodil konja Jovanu Cvijiću, ki je kot zemljepisec opravljal raziskovalno delo v Hercegovini. Leta 1905 je prišel Jevto na Dunaj kot štipendist »Prosvjete«, da bi študiral zemljepis. Poslušal je Pöcha in razen tega še predavanja glaciologa Albrechta Penka, profesorja, pri katerem se je od 1889 do 1895 učil tudi Jovan Cvijić.

Nehal sem se sprehajati, zavil v arhiv univerze in pregledal podatke o svojem očetu. Doktoriral je jeseni 1907, njegova disertacija je imela naslov »Sistem paše v Hercegovini«.

Moj oče je bil prvi človek, ki je odšel z Bilećih Rudin v srednjo šolo, kakor je dr. Drago Ljubibratić napisal v svoji knjigi o Vladimiru Gaćinoviću. Drugi Rudinjan, ki je odšel v srednjo šolo, pa je bil Vladimir Gaćinović iz vasi Kačnje, iz občine Meka gruda v Zgornjih Rudinah.

V arhivu univerze sem pregledal tudi podatke o Vladimiru Gaćinoviću. Vpisan je bil štiri semestre, od jeseni 1910 do 1912, poslušal pa je predavanja iz slovanske filologije in zgodovine francoske literature. Gnalo ga je revolucionarno delo, zato je leta 1912 zapustil Dunaj in se vpisal na univerzo v Lausanni.

Vladimir Gaćinović je zahajal v našo hišo v Sarajevu in Beogradu, kakor se je spominjala moja mati. Ob neki priložnosti mu je zakrpala raztrgano suknjo. Ko je Gaćinović leta 1916 živel v Ameriki, se je spomnil mojega očeta in omenil v nekrologu dr. Vukanu Krulju, medtem ko je grajal srbsko meščansko inteligenco zaradi mrtvila v dnevih aneksije Bosne in Hercegovine leta 1908, da sta bila edini izjemi Vukan Krulj in Jevto Dedijer. V časniku »Otadžbina« v

New Yorku je v junijski številki 1916 napisal: »V znamenju osebnega protesta zoper aneksijo je dal Vukan Krulj ostavko na državno službo. Poleg ostavke geografa Dedijera je bila to edina gesta svobodne osebnosti v vsej aneksijski krizi.«

Mustafa Golubić in deset napoleondorov

Vrnil sem se v atrij in premišljeval o svoji knjigi o mladobosancih, Gaćinoviću, Principu, o njihovih zvezah z ruskimi revolucionarji, z beograjsko »Črno roko«, s slovenskim »Preporodom«, z Vladimirom Čerinom, Tinom Ujevićem in z drugimi hrvaškimi pesniki in uporniki.

Že dvanaest let pišem to knjigo, v naši državi, v Oxfordu v Angliji, v Harvardu in Cornellu v Ameriki, v arhivih Francije, Holandije, Švedske, Avstrije, Nemčije. Stiska me je prisilila, da sem jo napisal v angleščini, potem pa me je čakala težavna naloga, da končam prevod v srbohrvaščino, ker sem to obljubil direktorju »Prosvete« v Beogradu, vojnemu tovarišu iz pete ofenzive v Luletu Isakoviću in prijatelju Žiki Stojkoviću. Ta obljuba me je zdaj drago veljala, ker imam malo časa, tisoč strani pa je treba hitro prevesti. Zato sem vse svoje upe polagal v Kosto Timotijevića in njegovo pomoč.

Potem ko sem dvakrat obkrožil atrij, premišljal o tej svoji stiski, sem se znova vrnil k mladobosancem in njihovim nazorom o pomembni vlogi, ki jo ima etika v življenju posameznikov, kadar tvegajo glavo v boju za uresničenje svojih idealov.

Mladobosanci so verjeli, da se družba lahko spremeni samo pod vplivom moralno močnih in družbenozavednih ljudi, ki bodo s samim svojim zgledom ustvarili nov in boljši tip človeka. Na to njihovo stališče so vplivali Černiševski in ruski narodnik, v njem je bilo tudi nekaj Proudhonovih in Mazzinijevih idej, predvsem pa je v tem pogledu vplival nanje Svetozar Marković, ki je Jovan Škerlić takole opredelil njegov socialistični idealizem: »Zlasti v majhnih deželah so ideje toliko vredne, kakršni so ljudje, ki jih zastopajo.«

Gaćinović in njegovi tovariši so težili k moralnosti preprostega življenja in so verjeli v idejo vzajemne pomoči, v osebnem življenju pa so se trudili, da bi živeli po načelih revolucionarnega asketizma in puritanizma. Niso pili: če bi dekletu izpovedali ljubezen, bi bilo to videti, kot da ji kratijo dostojanstvo; fiziološko življenje jim je le malo pomenilo. Gaćinović je pisal Trockemu, da je v njihovi organizaciji veljalo pravilo obvezne vzdržnosti od ljubezni in alkohola, in je prepričeval Trockega, da so njegovi tovariši ostali temu zvesti. Ožji krog mladobosancev se je nedvomno držal teh načel. To je bila pravzaprav osebna reakcija na strašno resničnost Bosne in Hercegovine, želja, da bi se razlikovali od svojih očetov, morda pa tudi poskus obujanja etičnih načel in idiličnih dni družbenega življenja patriarhalnih zadrug.

Gaćinović je še posebej napadal tisto, kar je imenoval ekskluzivni materialistični nazor bosanskih študentov na univerzah v tujini. »njihovo fizično, intelektualno in moralno degeneracijo, ki se je kazala v mnogih praznih urah, ki so jih preživljali v kavarnah v oblasti obupa in alkoholizma.« »Ti mladi ljudje izgubljajo najlepše značilnosti lepote naše rase, ko sprejemajo na ulicah Dunaja, Berlina in Pariza najgrši del Evrope, ki ga pozneje vnašajo v svojo deželo in prinašajo svojim ljudem.« je pisal Gaćinović.

Kako potrebno je uporabljati v vsakdanjem življenju etiko, je govoril Gaćinović tudi v nekrologu svojemu prijatelju Jovanu Živanoviću:

Delo Jovana Živanovića je bilo radostna hvalnica vsem svobodom. Osebnim, narodnim in družbenim, svobodi misli in zavesti, svobodi oblike in zlasti svobodi vsebine, svobodi širokih ljudskih množic, ki kot temne sirote stojijo zunaj kroga svetlobe, sklonjene nad trdo in črno zemljo. Živanović je bil otrok ljudskih globin, sin tistih ljudskih razredov, ki ohranjajo v najtežjih krizah in viharjih življenja čistost ljudske duše in moč ljudskega značaja. Zaradi tega je vse svoje življenje in delo, vse svoje visoke in plemenite sanje posvetil osvoboditvi tistih, ki trpijo in ki pri vseh narodih visoko vzdigujejo zastavo boja in odpora in s svojimi pogostimi krvavimi napori nosijo človeštvo proti novi in toplejši prihodnosti.

Kako so bila ta Gaćinovićevega načela videti v praksi, sem ugotovil ob spominu na Mustafu Golubića, študenta iz Stolca v Hercegovini. Gaćinovićevega prijatelja in enega izmed najboljših mladobosancev. Ko je regent Aleksander leta 1917 pričel obračunavati s polkovnikom Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom in z drugimi nacionalnorevolucionarnimi ljudmi, so Mustafu Golubića zaprli in ga v solunskem vojaškem zaporu mučili, vendar se ni hotel prodati režimu. Po solunskem procesu je bil interniran na Krfu, kjer je bil pod nadzorstvom policije. Aleksandrovi policisti so ga poskušali ubiti iz zasede, zadeva je prišla pred srbsko ljudsko skupščino in Golubića so sledujoč izpustili na svobodo. S Krfa je leta 1918 odšel v Francijo.

Mustafa Golubić je zahajal v našo hišo. Polkovnik Dragutin Dimitrijević-Apis je v svoji zaključni besedi 5. junija leta 1917 izjavil, da je Mustafa Golubić prišel leta 1915 v štab užiške vojske in se prijavil kot prostovoljec s priporočilom mojega očeta.

Po letu 1918 se je Mustafa odpravil po vseh deželah sveta, kamor ga je gnalo revolucionarno srce. Leta 1935 je živel v Pittsburgu v Združenih državah Amerike. Tam je prišel v stik z mojim bratom Stevanom. Ko sta ostala na samem, je rekel Mustafa mojemu bratu:

»Ti si Jevtov sin. Tukaj imaš petdeset dolarjev, ki ti jih vračam, ker mi je tvoj rajni oče leta 1918 posodil deset napoleondrov, ki so mi pomagali, da sem potegnil glavo iz zanke, ki so mi jo nastavljali Aleksandrovi vohuni.«

Tisto sončno popoldne v atriju dunajske univerze sem se spomnil Mustafove geste. Kakšen primer »čistosti ljudske duše in moči ljudskega značaja«, kakor je pisal Vladimir Gaćinović! Deset napoleondrov, ki si jih dobil na štiri oči od rojaka Hercegovca, vrniti po sedemnajstih letih, ko si se prvič srečal s sinom zdavnaj umrlega starega prijatelja!

Povest z Japonskega

Dan se že nagiba h koncu in začela me je čedalje bolj prevzemati misel na smrt. Kako je Gaćinovićevega generacija dala svoja življenja, kako malo jih je preživelo leto 1918. Med tistimi, ki so ubežali zanki habsburških krvnikov, groznim ječam v Terezinu in Zenici, Aleksandrovim kroglam, je bil tudi Mustafa Golubić. Ta humanist in univerzalist je begal z ene celine na drugo, pri čemer ga je vodila misel, da je treba podpreti revolucijo, kjerkoli izbruhne. Ko je bilo konec vojne, se je znova vrnil v domovino, toda Aleksander je ukazal, naj ga internirajo v samostan Rakovica v bližini Beograda, potem v njegov rodni Stolac. V takih razmerah Mustafa ni mogel živeti, torej je konec leta 1920 pobegnil na Dunaj, kjer je postal član Komunistične partije Jugoslavije. Tukaj je

sodeloval pri reviji »La Fédération Balcanique«, od 1925 do 1926 pa je bil v uredništvu partijskega lista »Srp in kladivo«. Leta 1927 odhaja v SSSR, dela za rdečo armado in popotuje od dežele do dežele.

Nemirnega duha upornih mladobosancev ni nihče bolje opisal kot Ivo Andrić v svoji »Povesti z Japonskega«, ki jo je objavil takoj po koncu prve svetovne vojne v zbirki »Nemiri« — ko je prišel na svobodo po štirih letih zapora in internacije zaradi svoje dejavnosti kot mladobosanec.

»Za vlade cesarice Au-Ung je bil med obsojenimi tristo petdesetimi zarotniki tudi pesnik Mori Ipo.

Tri leta je preživel na najmanjšem Sedmerih otokov — v hišici iz rogoza. Ko pa je cesarica zbolela in je njena moč začela čedalje bolj pešati, se mu je posrečilo kot večini tristopetdeseterice, da se je vrnil v glavno mesto Jedo. Stanoval je na robu mesta v nekem krilu nekega svečeniškega poslopja.

Meščani, siti krvavega gospostva blazne in krute cesarice, so vzljubili pesnika, člani tristopetdeseterice pa so že bili njegovi neločljivi tovariši. Iz roke v roko so romali njegovi kratki stihii o junaštvu in smrti, njegov dobri smehljaj pa je živel v njihovih razpravah kot beseda, ki odloča.

Tedaj se je zgodilo, da je od strupa občega sovrašva umrla cesarica prej, kot je mogel kdorkoli pričakovati. *Njeni malopridni dvorjani so se razbežali*, ona pa je ležala napihnjena in ogabna v prazni palači in nikogar ni bilo, ki bi jo bil pokopal.

Hitro se je zbrala tristopetdeseterica zarotnikov in prevzela oblast. Razdelili so medse čine in časti in začeli vladati enotnemu cesarstvu na Sedmih otokih.

Ko je bilo v palači nekdanje cesarice prvo slovesno zasedanje, so se člani tristopetdeseterice prešteli in videli, da eden manjka, ko pa so prebrali seznam vseh zarotnikov, so videli, da ni pesnika Mori Ipa. Niso hoteli zborovati brez njegovega glasu in so takoj poslali ponj sužnja z dvokolesnim vozičkom. Čez nekaj časa se je vrnil suženj s praznim vozom; povedali so mu, da je Mori Ipo odpotoval in za svet tristopetdeseterice pustil pismeno sporočilo. Najstarejši v svetu je vzel zviti papir in ga izročil načelniku učenjakov, ta pa je začel brati naglas:

»Mori Ipo pozdravlja ob slovesu svoje tovariše, zarotnike.

Zahvaljujem se vam, tovariši moji, za skupno trpljenje in vero in zmago in vas prosim, da mi odpustite, da ne morem deliti z vami iste usode zdaj, ko ste na oblasti, kot sem bil z vami, ko ste se bojevali. Toda pesniki so — v nasprotju z drugimi ljudmi — zvesti samo v nesreči, zapuščajo pa tiste, ki jim je dobro. Mi pesniki smo rojeni za boj; strastni lovci smo, od plena pa ne jemo. Tanka in nevidna je pregraja, ki me ločuje od vas, toda ali ni tudi konica meča tanka, vendar smrtna; in čez njo bi ne mogel do vas, ne da bi ranil svojo dušo, zakaj mi prenesemo vse, razen oblasti. Zato vas zapuščam, tovariši zarotniki, da bi poiskal, ali je kje misel, ki še ni uresničena, in prizadevanje, ki še ni izbojevano. Vi pa vladajte preudarno in srečno, toda če pride kdaj nad naše cesarstvo Sedmerih otokov stiska in preizkušnja in boste potrelni boja in tolažbe v boju, me, prosim, poiščite.«

Tukaj je predsednik sveta, ki je bil malo naglušen, branje pretrgal in s starčevsko nepotrpežljivostjo in z nevoljo v glasu rekel:

— Kakšna stiska naj bi doletela cesarstvo pod pravično in svobodoumno vlado tristopetdeseterice?

Vsi svetniki so zmajali z glavami, starejši so se zaničljivo in pomilovalno nasmehnili. Kakšna stiska? Niso več brali dalje, temveč so začeli pretresati zakon o uvozu in carini.

Samo načelnik državnih učenjakov je do konca prebral pesnikovo sporočilo, vendar sam zase, potlej ga je zvil in shranil v arhiv nekdanje cesarice.

Miro Popara

Skupaj z Gaćinovićem je na Dunaju študiral tudi Pero Slijepčević. Tisti večer sem se v atriju dunajske univerze spomnil Slijepčevića in najinega zadnjega srečanja v Beogradu tik pred njegovo smrtjo. Teško je govoril, vendar so mi njegovi sostanovaleci pomagali, da sem razumel njegove besede.

Slijepčević je bil urednik prve Spomenice Vladimira Gaćinovića, ki je izšla leta 1921. Ko sem ga obiskal, mi je Slijepčević dal pismo, ki mu ga je poslal leta 1921 Ivo Andrić iz Rima:

»Dragi gospod Slijepčević,

prejel sem Vašo Spomenico Vl. Gaćinovića. Zelo se Vam zahvaljujem za pozornost in za to, da ste se spomnili name. Svoj čas sem napisal v Knjiž. jugu nekaj besed o Vaši novi (ženevski) Spomenici in o Prosveti; tudi danes mislim prav tako o tem.

Vi ste s to knjigo napravili več, veliko več kot dejanje pietete in prijateljske ljubezni. V takih dneh mi je ta knjiga v tolažbo.

Zelim, da bi bila to tudi drugim v današnji jugoslovanski brezizhodnosti.

Iskreno Vas pozdravlja

Ivo Andrić.◀

Drugo Spomenico Vladimira Gaćinovića je uredila neka skupina hercegovskih študentov, med katerimi so bili Miro Popara, Čedo Kruševac in drugi.

Pero Slijepčević mi je za spomin izročil neko pismo, ki sem ga podpisal 18. januarja 1957 in ki sem ga pravzaprav sestavil z Mirom Poparom:

»Spoštovani gospod,

Odbor društva hercegovske mladine v Beogradu »Vladimir Gaćinović« se je odločil, da ob dvajsetletnici smrti nepozabnega mladince in borca za narodne svobode in socialno pravičnost Vladimira Gaćinovića priredi na Kolarčevi univerzi slovesno akademijo.

Na tej akademiji je treba prikazati Vladimira Gaćinovića vsestransko in pošteno brez falzifikatov in tendencioznega tolmačenja, s katerimi so nedemokratski režimi opravičevali svoja sramotna in protiljudska dejanja.

Vas kot Vladimirovega zaupnega tovariša vabimo, da se udeležite akademije. Menda ni potrebno poudarjati, da popolnoma zaupamo v vašo objektivnost.

Na prireditvi bodo sodelovali še gg. Laza Milićević (mladinska sekcija, sodi k »Neretvi«), Milan Bogdanović in še dva študenta v imenu mladine.

Vse potne stroške kakor tudi stanovanje in hrano plača društvo. Akademija naj bi bila 5. februarja.

Upamo, da nam boste pomagali pri našem delu, in pričakujemo Vaš odgovor.

V imenu »Vladimira Gaćinovića«

Vladimir Dedijer◀

Po tej komemorativni seji v avli pravne fakultete je predlagal Miro Popara zamisel, naj izdamo spomenico o Vladimiru Gaćinoviću. Jaz sem priskrbel denarna sredstva, vzel sem menico za sedem tisoč dinarjev, moja žiranta pa sta bila Dušan Timotijević in Radoje Jesimović. S pomočjo Ivica Marušiča in Paje Gregorića sem tudi našel v Zagrebu tiskarno, ki je privolila v to, da natisne Spomenico, ne da bi o tem obvestila policijo.

Ko je bila Spomenica natisnjena, mi je Marušič sporočil, naj pridem v Zagreb in jo odnesem v Beograd. Skupaj z Elijem Fincijem sva odnesla štiri kovčke, do vrha napolnjene s Spomenico in s pesniško zbirko Radovana Zogovića »Plameneči golobi«. To je bilo prav pred prvim majem in beograjska policija je uvedla strožje nadzorstvo nad vsemi potniki, ki so prihajali v Beograd. Finci je izstopil na zemunski postaji in videl sem, kako mu agenti odpirajo kovčke in kako ga vodijo na komisariat. S težkim srcem sem stopil k izhodu beograjske glavne postaje. Agenti so me ustavili. Eden izmed njih, ki me je poznal še kot novinarja, me je vprašal, kaj vlečem v kovčkih. Odgovoril sem: »Nosim razglase centralnega komiteja za prvi maj.« Agent se je nasmejalo in me pustil dalje: »Še zmeraj si takšen šaljivec!« Tako sem stekel s postaje tja, kjer me je čakala Julka Mešterović, da bi sprejela prvi primerek »Plamenečih golobov«. Tako je bila rešena Gaćinovićeva spomenica. Nesrečni Finci je prebil več tednov v preiskovalnem zaporu, mučili so ga, da bi izdal svoje sodelavce, pa je vse junaško vzdržal.

Teh okoliščin sem se domislil zadnjič v biblioteki Widener na harvardski univerzi. Knjižničar mi je s ponosom kazal redkosti *jugoslavicae*, med njimi tudi primerek te Spomenice. Povedal sem mu, kako sem jo leta 1957 rešil.

Knjižničar me je pustil samega v skladišču, kjer je bila spravljena vsa *jugoslavica*. Mračilo se je že, tako kot tega večera v atriju dunajske univerze. S pogledom sem šel čez Dositejeva, Vukova, Prešernova, Cvijićeva in Krleževa dela. Našel sem tudi Matavuljevega »Bakonja fra Brne« in se spomnil večera v podstrešnici Kola srbskih sester v nekdanji Resavski ulici, ko sem že spet listal po tej svoji priljubljeni knjigi ne vem katerikrat. Na policah so bile tudi naše revije. Zagledal sem tudi komplet sarajevskih »Pregledov«, ki je bil leta 1910 njihov prvi urednik moj oče.

To srečanje z našimi knjigami v knjižnici Widener, s primerkom Gaćinovićeve Spomenice in kompletom »Pregledov«, so me čustveno privezali k harvardski univerzi in mi postali ljub spomin iz Amerike.

Sloenci in Vladimir Gaćinović

Ko sem blodil po svetu, po velikih mestih, obiskoval univerze, bil na raznih mednarodnih zborih, mi je življenje vsililo neko pravilo: nikoli ne smeš dovoliti, da bi te novo okolje, naj je še tako dinamično in privlačno, popolnoma podredilo sebi. To ne pomeni, da se moraš bati novih vplivov in da ne smeš zaupati vase. Gre samo za to, da se znaš koncentrirati za tisto, kar človek dela in za kar živi v tej kratki dobi našega življenja.

To malo sebično spoznanje sem uporabil tudi med kongresom na Dunaju. Dobrih dva in pol tisoč profesorjev zgodovine z vseh koncev sveta, nešteto lepih tem v komisijah, vse to mi je grozilo, da me bo kot hudournik odneslo z moje steze in odvrnilo od tistega, kar me je predvsem zanimalo. Zato sem si prizadeval, da bi si tistih devet dni na Dunaju kar najbolj gospodarno uredil, se

srečeval samo s tistimi ljudmi, ki se ukvarjajo s podobnimi problemi kot jaz, vrhu tega pa obiskoval nekatere arhive, ki jih zadnjih šest let nisem utegnil pregledati. Slišal sem bil, da je v arhivu dunajskega okrožnega sodišča gradivo sodnega postopka proti mladinskim revolucionarnim skupinam med južnimi Slovani Avstro-Ogrske.

Že ko sem nekega majskega jutra leta 1954 prišel v Ljubljano, da bi preživel v nji šest mesecev kot šef dopisništva »Politike« za Slovenijo, me je mikalo, da bi zvedel kaj več o odnosih Vladimira Gaćinovića s slovenskim društvom Preporod od leta 1911 do 1914.

V članku, ki ga je Vladimir Gaćinović napisal za Trockega o sarajevskem atentatu in ki je bil pri nas prvič objavljen v »Pijemontu« julija 1915, je o teh stikih Gaćinovića s Slovenci napisano tole:

»V Sloveniji se je mladina zbirala okrog Preporoda, ki je izhajal leta 1912 pod bičem cenzurnega preganjanja. Skupina »Preporoda« je bila nedvomno najaktivnejša in najmetodičnejša pri svojem delu. Kot vodje gibanja so tukaj nastopali slušatelji nemških univerz, ker Slovenci nimajo svoje univerze.

Del slovenske inteligence je bil pod vplivom dunajskih klerikalcev. Med njo je vladal duh političnih klik in karierizma. Proti tej servilno koristoljubni smeri je vstal Preporod. »Mi verjamemo v življenjsko moč naše rase.« je pisal v prvem članku, »in verjamemo v prihodnost. Kovači, skujte nam močne značaje in nezlomljive volje!« Pristaši Preporoda so pogosto sami sebe klicali za kovače. List je objavil življenjepis Petra Krapotkina in pisma Aleksandra Hercena o poljski vstaji leta 1865. To je bila zadnja številka »Preporoda«. Precej nato so ga prepovedali.

Prvič sem se srečal s slovensko mladino leta 1911 na Dunaju. Moji sosedniki, ki so pozneje organizirali uredništvo »Preporoda«, so izšli iz razpadle staroradikalne organizacije slovenske mladine. Hoteli so se aktivneje bojevati in so iskali zveze s srbsko in hrvaško mladino. Po dveh ali treh pogovorih v kavarni Josephinum na Dunaju smo našli ustrezno skupno osnovo za skupno akcijo.

— Kaj ne, Slobodan, pošteni ljudje zmeraj najdejo skupno pot —, mi je po enem naših sestankov rekel najstarejši mojih novih prijateljev.

To je bil resnično začetek srbsko-slovenske zveze za osvoboditev. Naslednje leto smo v manjših skupinah izdelali temelje programa in taktike. Iz tega ideološkega laboratorija sta izšla tako »Preporod« kot »Zora«. Slovenci so odlični organizatorji: dolgo trpljenje in boji njihovega nesrečnega rodu so jim utrdili značaj, da je kakor iz jekla. S svojo praktično, trezno usmerjenostjo so bili nenadomestljivi sodelavci za nas idealiste-sanjače.

Žal, tedaj v Ljubljani nisem mogel najti odgovora na vprašanje, kakšno je bilo razmerje med Gaćinovićem in slovenskimi mladinskimi revolucionarji. Knjige, ki so tedaj izhajale v Sloveniji o preporodovcih, so bile preveč prepojene z duhom časa, večidel so jih prikazovali kot predhodnike centralističnega režima v Jugoslaviji. Razen tega se moja dva najboljša prijatelja v tistem času v Sloveniji, književnik Bratko Kreft in pesnik Ludvik Mrzel nista zanimala za to obdobje v zgodovini Slovenije.

Po drugi svetovni vojni sem nadaljeval svoje raziskovanje na tem področju. Veliko mi je pomagal Fran Zwiter. Prav tako pokojni Juš Kozak, ki je bil sam preporodovec in osebni znanec Vladimira Gaćinovića. Z Jušem Kozakom sva si o tem problemu pisala več pisem.

Ko sem dobil v roke svežnje aktov sodnega postopka proti članom »Preporoda« v Ljubljani leta 1914 pa v Grazu 1915, se me je polotila nekakšna mrzlica v pričakovanju, ali bom našel odgovor na vprašanje, ki me je mučilo. Vsa dosedanja zgodovinska raziskovanja so namreč pokazala, da je bil Gaćinović v stiku s preporodovci, medtem ko je živel na Dunaju, se pravi, do leta 1912. Potem se je preselil v Svico, navezal tesne stike z ruskimi socialnimi revolucionarji, pred samo vojno pa tudi z ruskimi socialnimi demokrati. Kot je njegov duhovni oče v Svici, levi eser Mark Andrejevič Natanson-Bohrov, postopoma prehajal na pozicije boljševikov, tako je Gaćinović čedalje bolj opuščal teorije individualnega terorizma kot najboljšega sredstva za boj proti samovladu.

Potem ko sem več ur listal po porumenelih listih debelega papirja, sem zagledal energično Gaćinovićevo pisavo. To so bili njegovi prispevki za »Preporod« kakor tudi njegova spremna pisma na hrbtne strani teh rokopisov. Med prispevki so bili: življenjepis Mihajla Bakunina na devetih straneh, življenjepis Sergija Kravčinskega-Stepnjaka, ruskega narodnika, ki se je leta 1875 kot prostovoljec udeležil hercegovske vstaje, nato življenjepis Petra Krapotkina na štirih straneh, življenjepis Maksimilijana Schweitzerja in Dore Brilliant, Hercenova pisma »Oprostite«, »Bratom v Rusiji«, »Ruskim vojakom na Poljskem« in slednjič »Revolucionarni katekizem« in »Razglas Mihajla Bakunina ruskim študentom iz leta 1869« kakor tudi odlomki iz »Gorskega venca« Petra II. Petrovića-Njegoša.

»Preporod« je začel izhajati 1. novembra 1912, prvih pet števil enkrat mesečno do 1. marca 1915. Po tistem je izhajal dvakrat mesečno, prvega in petnajstega, tja do 25. junija 1915, ko je izšla zadnja, se pravi, dvanaajsta številka.

Dopisovanje med Gaćinovićem in uredništvom »Preporoda« se nanaša na obdobje med 29. majem 1915 in 25. junijem 1915. Vladimir Gaćinović in njegov najboljši prijatelj v Svici Jovan Živanović sta pisala iz Lausanne 29. maja 1915 verjetno Vladu Fabijančiču, enemu urednikov »Preporoda«. Pismo je napisano s pisavo Jovana Živanovića.

»Dragi prijatelj,

pred kratkim sem dobil pet števil (6—10) »Preporoda«. Hvala ti. Meni si napravil veliko veselje, ampak Vlado... Vlado je padel v ekstazo. Dokler mu jih jaz nisem dal, ni namreč ne videl ne prebral nobene številke. In ko bi ga potem videl, kako je, ko je bral, skakal s stola, me prijemal za roko, mi jo stiskal... stiskal tako toplo in močno, govoreč: »Jovo, to so ljudje. To so ljudje, po katerih hrepenimo in ki jih iščemo. Ti bodo nekoč zagrmeli.« In takoj naslednji dan se je usedel in prevedel najlepše stvari iz Hercena, velikega preroka na gori. Napisal je nekaj o gigantski figuri Bakunina, veš, tistega, ki terja niveliranje v imenu enakosti in uničujočije vseh Avstrij (uničenje vseh Avstrij). Ne vem, ali bo prišlo vse to celo in nerazmesarjeno izpod cenzorjeve roke. Kakor tudi za svoje stihe ne vem, ali bodo mogli ostati neokrnjeni. Ti se gotovo čudiš, da ti pošiljam stihe, ki sicer ne bi mogli vzdržati strožje kritike kakega B. Popovića in dr. No. saj ne bo imel priložnosti, da bi jih kritiziral. To so proizvodi mojih gimnazijskih dni, ki sem jih našel, ko sem prebiral svoje zapiske. In ker nisem imel ničesar drugega, sem sklenil, da Ti pošljem nekaj teh stihov. Nam sicer zdaj stihovi niso potrebni. Pozneje ti bom pripravil kakšen članek. Napisal bom kaj o požrtvovalnosti. Zdaj imate dovolj srbskega gradiva, celo prav veliko. Zakaj Vladove stvari so precej dolge.

Torej, če boste potrebovali, piši in dobili boste. Vlado namreč pravi: »Vse, vse bi dal za »Preporod«, celo tja bi šel o počitnicah, pisal bi in pisal, in vse zanje.«

Drugič Ti bom pisal kaj o sebi. Vladu. Svici, deželi dobrih hotelov, lepih kosil, velikega razkošja v oblekah, o deželi športa in atletike. Pisal bi ti še več, vendar moram brati, delati, neutrudno delati.

Mnogo pozdravov Tebi in vsem »kovačem« in bojevnikom od
Jove Živanovića in Vlade.«

Kot pripis je Živanović dodal:

»To tiskaj brez podpisa ali samo z Ž. Bolje bi bilo, če bi bilo natisnjeno v latinici. Pošlji enajsto številko Pr., če je izšla. In naslednjo.

Prijateljski pozdrav
Jova.«

Pa še en pripis: »Da, če želiš, da ti pišem v latinici, kar povej. Meni je vseeno. To delam tebi na ljubo, da bi privadil oči cirilici.«

Naslednji dve pismi je Gaćinović pisal Lovru Klemenčiču, po njegovem odhodu v Rusijo pa Vladu Fabjančiču.

Prvo pismo:

»Dragi Lovro,

pošiljam Ti za »Preporod« dva prevoda iz Hercena in življenjepis Bakunina. Življenjepis sem vzel in izpopolnil iz francoske izdaje Bakuninovih del. Bral sem »Preporod« in izredno mi ugaja. Poslal Ti bom še stvari in knjig. Prosim, da pod življenjepis ne postaviš nobenega znamenja. Za Hercena objavi v pripombi, da je bil prvi ruski emigrant in eden najbolj nadarjenih ruskih propagatorjev v tujini. Izdajal je v Londonu lista »Zvon« in »Polarna zvezda«.

Pozdravi Gajskega

Bratovsko Te pozdravlja
Vlado.

Poslal sem Ti »Podzemno Rusijo Sergeja Stepnjaka. Si dobil?«

Na isti strani pošilja pozdrave Jovan Živanović, na drugi strani pa je Gaćinović dopisal:

Naslov: Vladimir Gatchinovitch
Rue Enning 4
Lausanne, Suisse.

Pismo Ruskim vojakom na Poljskem je pisal Hercen pred poljsko vstajo leta 1864.

Pismo Bratom v Rusiji preden je začel tiskati liste in knjige v Londonu. Pošiljal Ti bom knjige.

Zelim Ti kar največ uspeha. Samo *pametno in počasi!* Bratovski pozdrav
Vlado.«

Drugo pismo:

»Dragi Lovro,

piši mi! Pošiljam Ti še nekaj prevodov. Imam obširno pismo zate, vendar premišljudem, ali naj Ti ga pošljem.

Po bratovsko Te poljublja

Vlado

Naslov: Rue Lenning

Lausanne, Suisse.«

Tretje pismo je naslovljeno verjetno Vladu Fabjančiču in je prav tako brez datuma:

»Pošiljam Ti dva portreta podzemne Rusije, za tisk in za branje. A kje je naša Jugoslavija? Molk, okovi in bolečina!

Dragi prijatelj,

na Tvoje pismo sem Ti odgovoril z razglednico. Ali si jo prejel? Takoj mi sporoči!

Povedal sem Ti, da se strinjam z Vašimi nazori in da bom, kolikor bo v mojih močeh, z osebnimi naporji sodeloval pri gibanju nove jugoslovanske generacije. Stvari, ki Ti jih pošiljam, ni treba tiskati v cirilici. Meni bi bilo celo ljubše, če bi jih prevedel v slovenščino, ker pri vas gotovo še ne poznajo srbsčine, zatorej, da bi jo mogli brati in razumeti v širokih krogih. Stvari, ki jih ni mogoče objaviti, daj ljudem brati, naj krožijo. Kmalu Ti bom poslal daljši prevod: Ruski revolucionarji — jugoslovansko gibanje 1876—1878 (vojna Srbije s Turčijo, vstaja v Bosni in Hercegovini in Bolgariji 1876—1878).

Pošlji mi »Preporod«.

Prijateljsko Te pozdravlja

Vladimir.

Lovru še nisem pisal.

Nekaj mojih knjig v ruščini je pri Mijatoviču na Dunaju, če jih potrebuje, sporočite Mijatoviču, naj Vam jih pošlje.

Pozdrav Franju.

Piši!«

Zadnje Gačinovićevo pismo — brez datuma, naslovljeno verjetno Vladu Fabjančiču — je zgodovinsko posebno zanimivo. V »Preporodu« sta bili dve struji glede na kulturo in politično enotnost južnih Slovanov. Ena, ki sta ji bila na čelu Franc Fabjančič in Lovro Klemenčič, je menila, da ne zadostuje samo politična enotnost, temveč mora biti tudi kulturna enotnost. Druga struja je pod vplivom Prešerna in Cankarja zastopala tezo, da je politična enotnost nujna, da pa je treba ohraniti in gojiti kulturne posebnosti slovenskega naroda.

Med pogovorom, ki sem ga imel 2. februarja leta 1959 z Jušem Kozakom, kakor tudi v zapisku o tem pogovoru, ki ga je on pozneje pregledal in izpopolnil, je Juš vse te razlike jasno preciziral. Juš Kozak, njegov brat Ferdo kakor tudi Jenko so bili v prvi vrsti književniki, ukvarjali so se s poezijo, in to je povzročilo, da so globlje doumeli kulturo slovenskega naroda, zato so postali prešernovci.

Vladimir Gačinović je imel o vprašanju kulturne enotnosti južnih Slovanov precej opredeljeno mišljenje. Ni se strinjal z Dimitrijem Mitrinovičem, ki je še

v Mostarju zagovarjal integralistično tezo. V tem času je petnajstletni Vladimir Gaćinović sicer plaval v nacionalističnih vodah in njegov razvoj k bogatejšim, federalističnim pojmovanjem nacionalnih odnosov je bil počasen, toda stalen, kakor je potrdil Tin Ujević, ki se je večkrat srečaval z Gaćinovićem tudi po letu 1914.

V tem pismu se Gaćinović dotika obeh nasprotujočih si struj v »Preporodu«, kakor tudi omenja odločitev uredništva »Preporoda«, naj ta od dvanajste številke dalje postane glasilo jugoslovanskih nacionalistov.

Dragi prijatelj,

prejel sem Tvoje pismo in Ti šele zdaj odgovarjam. Vidim, da hočete »Preporod« spreminiti v organ celotne jugoslovanske mladine. Bojim se, da boste tako oslabili *slovensko jugoslovansko gibanje*, žal mi je, da se razsipajo slovenske moči, ki bi morale *delati samo za Slovenijo*. Sicer pa, kakorkoli boste delali, bom jaz, kolikor mi bo osebno mogoče, zmeraj podpiral sedanji »Preporod«, celo tedaj, ko se bo preobrazil v veliko jugoslovansko revijo. Lovro mi piše, naj bi postal urednik srbskega dela prihodnjega Preporoda, toda zaradi negotovega osebnega položaja ne morem sprejeti te naloge, ki bi bila zame zelo prijetna. Ne vem, kdaj se bom vrnil v domovino, tukaj pa moram ostati tako dolgo, da bom obvladal francoščino in ruščino.

Pošiljam Ti še eno Hercenovo pismo, ki ga je Hercen napisal svojim tovarišem iz Pariza in v katerem jim pojasnjuje, zakaj se ne more vrniti v Rusijo. Po tistem je Hercen postal emigrant, mučenik, ki so ga pregnali iz Francije, Italije in Švice, da je nazadnje prišel v London, kjer je ustanovil list »Kolokol« (Zvon) in »Polarno zvezdo«. Drugi članek je o Stepnjaku, enem najmočnejših ljudi prve generacije ruskih teroristov — »narodovoljcev«.

Pozdrav Franju.

Prijateljsko Te pozdravlja

Vladimir Gaćinović.

Lovru sem napisal obširno pismo, pa ne vem, kam naj ga pošljem. Počakal bom, da se vrne iz Rusije.

Po juniju 1915 ni več pisem, ki bi si jih bili pisali Gaćinović in prepородovci. Toda v tej zbirki sodnih aktov iz Gradca so zapiski s skrivnega sestanka mladinskih jugoslovanskih revolucionarjev, ki je bil na Dunaju 28. junija 1914 spričo proslave petdesetletnice srbskega akademskega društva »Zora«. Gaćinović se osebno sicer ni udeležil tega skrivnega posveta, vendar je bilo občutiti njegov vpliv, zlasti razvoj, ki ga je doživel glede na vprašanje, ali je nujno uporabiti individualni teror kot obliko boja za osvoboditev. On se je tedaj, kakor nam potrjujejo njegova srečanja leta 1915 z Danilom Hličem v Švici, že strinjal z modernimi teorijami političnega boja o nujnosti gibanja širokih množic. To tezo so sprejeli tudi na tem sestanku in zavrnili atentate kot sredstva političnega boja. Pri tem sestanku so bili navzoči nekateri izmed najzaupnejših Gaćinovićevih prijateljev, kot na primer Ljuba Mijatović in mnogi prepородovci.

No, naključje je hotelo, da so prav v trenutku, ko so sprejemali to resolucijo proti atentatom, odjeknili strelji Gavrila Principa v Sarajevu in se je razpočila Cabrinovičeva bomba. To je bil odgovor preprostih upornikov iz Bosne, ki se pod pritiskom letargije vaških množic niso mogli sprijazniti s sodobnimi doktri-

nami, temveč so v duhu filozofije kosovskega epa odgovorili na sistem kolonialnega terorja v Bosni z individualnim terorističnim dejanjem po izročilu agrarnega terorizma.

*Ljudje, od katerih sem se na zahodu največ naučil
Proi: Nemeč Fritz Fischer*

Ko sem pregledal spored kongresa, sem opazil, da je bilo delo komisije za politične probleme prve svetovne vojne pripravljeno tako, da bi ga lahko uporabili kot morišče, na katerem bi pogubili profesorja moderne zgodovine na univerzi v Hamburgu Fritza Fischerja, prvega upornika v Nemčiji po tako dolgih letih duhovnega mrtvila. Prvi referat v tej komisiji je napisal profesor Gerhardt Ritter iz Freiburga, pravzaprav vulgaren napad na Fischerjevo tezo o odgovornosti Nemčije za prvo svetovno vojno. Dejstvo, da so za predsednika te komisije določili Huga Hantscha, dojena desnih katoliških zgodovinarjev Avstrije in fratra iz reda benediktincev, je kazalo, da je sodba zoper Fischerja dokončna in da zoper njo ni priziva.

Fritz Fischer se že dalj časa ukvarja z vprašanjem vojnih ciljev Nemčije v prvi svetovni vojni in večidel črpa iz arhivov nemškega ministrstva za zunanje zadeve. Izsledke svojih raziskovanj je objavil leta 1961 v knjigi »Boj za oblast nad svetom — vojni cilji cesarske Nemčije 1914—1918«. Profesor Fischer je odkril memorandum nemškega kanclerja Bethmanna-Hollwega iz septembra 1914, pri katerem so sodelovali vodilni bančni, industrijski, akademski in vojaški krogi Nemčije. Ta memorandum, sestavljen v dneh velikih nemških zmag v prvi svetovni vojni, je preciziral, kaj naj bi Nemčija storila s premagano Evropo. Na zahodu je Nemčija nameravala anektirati del Belgije (Liège), Francije (zlasti bazen železne rude Longwy-Briey), Luksemburg, na vzhodu pa skoraj vso Poljsko, Litvo in Kurlandijo. Ostanek Evrope bi bil spremenjen v vrsto satelitskih, na pol odvisnih držav, ki bi bile povezane z Nemčijo v gospodarsko celoto. Profesor Fischer je nadalje odkril, da so se vojaški cilji Nemčije med vojno menjali: manj ko je bilo upanja na zmago, bolj so upadale zahteve.

Knjigo vestnega zgodovinarja iz Hamburga so z negodovanjem sprejeli vladajoči krogi Zahodne Nemčije, ki so podpirali zgodovinsko razlago, da so za agresijo Nemčije v prvi in drugi svetovni vojni predvsem odgovorni posamezni demagogi, kakršna sta bila cesar Wilhelm in Adolf Hitler. Toda profesor Fischer je, čeprav ni privrženec marksistične zgodovinske šole, dokazal s suhimi dejstvi, da so bile nemške ustanove, finančni monopoli in militaristične klike hkrati z najuglednejšimi predstavniki nemškega akademskega sveta pravzaprav nosilci in tolmači nemškega imperializma.

Nedvomno je treba vojaške cilje kake države predvsem presojati po konkretnih ukrepih, ki jih izvaja med vojnimi operacijami. Drži, da Nemčija med prvo svetovno vojno ni zasedla vseh tistih ozemelj, ki jih je želela spremeniti v svoje satelite. Knjiga profesorja Fischerja pa je prav presenetljivo dokazala, da je tisto, kar se Bethmannu-Hohlwegu ni posrečilo v letih 1914—1918, uspelo Adolfu Hitlerju v drugi svetovni vojni. S tem je bila hkrati ugotovljena kontinuiteta in podobnost med vojnimi cilji Nemčije v prvi in drugi svetovni vojni, in vprašanje, katere so bile gibalne sile nemške armade v drugi svetovni vojni, je dobilo odgovor. Fischerjeva knjiga nam vsiljuje logičen sklep, da za agresijo Nemčije v drugi svetovni vojni ne odgovarja samo Hitler, temveč so odgovorne za to tudi družbene sile, ki so ga podpirale.

Ko je Fischer razbil tezo o Hitlerju kot o grešnem kozlu, se je v zadnjih letih izpostavil hudim napadom vladajočih bonnskih krogov. Tako zelo so ga ovirali, da leta 1965 ni smel sprejeti vabila univerze v Harwardu, vodilne ameriške univerzitetne institucije, naj bi prišel v ZDA in predložil svoje teze. Šele po protestu štiridesetih najuglednejših ameriških profesorjev nemške zgodovine je moralo ministrstvo za zunanje zadeve popustiti in profesor Fischer je lahko predaval.

Ob tej priložnosti sem se seznanil s profesorjem Fischerjem v hiši ameriškega zgodovinarja Langerja. Tedaj mi je metodično, kakor znajo samo nemški profesorji, razlagal svoje osnovne teze. Takšen je bil tudi v veliki dvorani dunajske univerze, ko je odgovarjal na kritike profesorja Ritterja. V dvorani je bilo več kot sedemsto ljudi, med katerimi je bilo tudi dosti Fischerjevih privrženec. Vendar je predsednik komisije profesor Hantsch v nasprotju z vsemi načeli postopka na mednarodnih srečanjih predložil svojo listo govornikov: med prvo sedmerico je bilo šest Fischerjevih nasprotnikov. Neki mladi profesor iz Bonna mi je poslal zapisek: »Poglejte, kaj delajo. Šest proti nemcu. Urgirajte pri predsedniku, naj pravilno vodi sejo.« Toda moja funkcija, bil sem podpredsednik te seje, je bila samo imenska. Bil sem tisto, čemu pravijo v Beogradu »navzoči državljan« in nič več.

Dolgo sem premišljeval, ali naj javno protestiram proti takim nedemokratskim metodam, vendar sem prišel do prepričanja, da bi tako samo zapravljali čas, namenjen razpravljanju o bistvu vprašanja.

Na koncu se je dal profesor Hantsch besedo tudi meni in načel sem neko metodološko vprašanje. Razpravljanja o vojnih ciljih Nemčije ne moremo znanstveno obravnavati, ne da bi hkrati upoštevali vojne cilje drugih vojskujočih se strank v svetovni vojni. To ne pomeni, da je nemške vojne cilje mogoče opravičiti z vojnimi cilji drugih držav, temveč da je vojno treba oceniti v celoti in podčrtati njen imperialistični značaj. Drugo metodološko vprašanje se je nanašalo na prvotne zgodovinske vire. Zgodovinar se mora najprej vprašati, ali so mu na voljo vsi arhivi vojskujočih se držav. Rusi so še v Leninovem času objavili vse skrivne dogovore cesarske Rusije z britansko, francosko in italijansko vlado. Ob tej priložnosti je svetovna javnost privikrat slišala o londonskem paktu, ki je leta 1915 dal Italiji južno Tirolsko, Gorico, Trst, Slovensko Primorje, Istro, pol Dalmacije pa dober del Albanije in Anadolije.

Ob tej priložnosti sem apeliral na vlade Britanije, Francije in Italije, naj odpro svoje arhive iz prve svetovne vojne, da bi to vprašanje lahko znanstveno obdelali.

Šele na osnovi vseh primarnih virov se bomo lahko lotili pisanja monografije, kakor jo je lahko napravil profesor Fischer. Ob tej priložnosti sem mu izrazil tudi svoje spoštovanje, ker se je s svojo knjigo približal velikim izročilom nemške zgodovinske znanosti iz devetnajstega stoletja.

Naslednjega dne sem pri kosilu, ki sem ga priredil za svoje znance, zgodovinarje prve svetovne vojne, dal pobudo za to, naj bi napisali pismo londonskem Timesu, in apeliral na angleško vlado, naj odpre svoje arhive. Predlog je bil sprejet, profesor A. J. P. Taylor iz Oxforda se je lotil naloge, da sestavi načrt pisma, jaz pa sem dodal samo še en dopolnilni predlog, da je razen o britanskih treba razpravljati tudi o vojnih ciljih drugih vojskujočih se strank. Pismo je bilo poslano in objavljeno v »Timesu« 18. septembra leta 1965.

Pismo se glasi:

Uredniku Timesa

Gospod, — mi, zgodovinarji mnogih dežel, smo bili navzoči na razpravah na mednarodnem kongresu na Dunaju o vojnih ciljih Nemčije v prvi svetovni vojni. Odločno menimo, da bi bilo treba prav tako odkrito razpravljati o britanskih vojnih ciljih kakor tudi o vojnih ciljih drugih vojskujočih se držav in zato apeliramo na britansko vlado, naj britanske arhive iz prve svetovne vojne odpre brez odlašanja ali omejitev.

Bernardotte Schmitt, Alexandria, Virginia

Vladimir Dedijer, Ljubljana

Hugh Seton-Watson, Oxford

W. H. Chaloner, Manchester

Fritz Fischer, Hamburg

J. Mints, Moskva

A. J. P. Taylor, Oxford

Hvostov, Moskva

Vinogradov, Leningrad

R. Kann, Rutgers

I. Geiss, Bonn

Wayne Vuchinich, Stanford

Leo Valiani, Milano

H. Hanham, Edinburgh

M. Skodvin, Oslo

H. Batowski, Krakov

Charles Bloch, Tel-Aviv

M. Petrović, Beograd

Karl Erdmann, Kiel

Olav Riste, Oslo

V. Bovikin, Moskva

Večje pomoči krivovercu iz Hamburga Fritzu Fischerju ni bilo mogoče izkazati v okoliščinah, kakršne so bile.

(Se nadaljuje)

Vladimir Dedijer

REFLEKSIJE

POKLON RUDOLPHU PÖCHU PRED NJEGOVIM DOPRSJEM V ATRIJU DUNAJSKE UNIVERZE

(Nekoliko egocentrično premišljanje in izpovedi v prostih urah med dvanaajstim svetovnim Kongresom zgodovinarjev na Dunaju od 29. avg. do 5. sept. 1965)

(Konec)

Drugi krivoberec, ki se je uprl vladajoči etiki — gospa Roosevelt

Na kongresu PEN kluba na Bledu sem 6. julija 1965 v diskusiji za okroglo mizo vpričo Siloneja, Millerja, Vidmarja, Andrića, Krleže in še nekaterih drugih udeležencev načel vprašanje tistega, kar imenujejo Angleži »*soul searching*« ali čemur bi dejali po naše spraševanje vesti. Koordinator okroglih miz Keith Botsford mi je dal na voljo, naj si izberem temo, ki mi ustreza. Tisto dopoldne je govoril Leonid Leonov človeško in pretresljivo: »Na Zahodu me imajo za angažiranega pisatelja, kljub moji nemirni življenjski dobi, kljub celi vrsti neprijetnih dogodkov, ki sem jih doživel, vendar so bili ti dosti manj neprijetni kot doživljaji nekih mojih tovarišev, veliko nesrečnejših od mene, s katerimi sem svoje delo pričel...«

Pod vplivom njegovega »spraševanja vesti« sem nadaljeval isto temo, dotikajoč se vprašanja, kako to delamo ali ne delamo mi, Italijani, Francozi, Nemei, Angleži in Američani. Dolgo sem govoril o svojih vtisih pri spraševanju vesti v Združenih državah Amerike, kako je to občutiti na mnogih ameriških univerzah in v mnogih ameriških cerkvah, zlasti ob vprašanju enakih pravic za črnce in intervencije v Vietnamu. Po moji sodbi Isaac Deutsher nima prav, ko to gibanje kratko malo ocenjuje kot nekakšno vrsto ameriške destalinizacije, demacarthyzacije. Nekaj tega je že v njem, pa tudi veliko mladostnega nemira, vendar so stvari globlje. Kennedyjeva era je povzročila, da so začeli znova pregledovati temeljne postulate ameriške ideologije pa izročila ameriške revolucije ter primerjali te norme z realnostmi življenja tako znotraj Združenih držav kot v zunanji politiki države.

Ameriški dijaki se uče v šolah vsebine ameriške deklaracije o neodvisnosti, da so vsi ljudje po rojstvu enaki. Ko pa poskušajo uporabiti to načelo v resničnosti življenja, se srečujejo z dejstvom, da so nekateri državljani ZDA enako-pravnejši od drugih, zlasti kar zadeva barvo kože in raso.

Mimo tega živi na velikih ameriških univerzah in v mnogih cerkvah močno izročilo nekonformizma, ki ga oxfordski besednjak definira takole: »Nekonformist je tisti, ki se noče podvreči naukom ali disciplini priznane cerkve, zlasti član ločine, ki je odpadel od anglikanske cerkve (rimski katoliki navadno ne sodijo sem), protestantski odpadnik (vprašanje vesti, sodba o tem, kaj je prav in kaj slabo, se izraža v političnih stališčih).«

To izročilo nekonformizma kakor tudi preučevanja ideologije in resničnosti je zelo živo tudi v nekaterih katoliških krogih v ZDA in tako je prišlo do pojavov neothomizma, kritike zastarelih katoliških ustanov in do upora med verniki.

Mislím, da je to ideološka osnova za novo »revolucijo« po campusih in cerkvah v Ameriki. Temu je treba dodati še neke posebne lastnosti ameriškega

mladega človeka, zlasti študenta. Kakšna razlika, na priliko, med skandinavskimi in angleškimi študenti na eni strani in ameriškimi na drugi strani! V Upsali je skoraj nemogoče pripraviti študenta do tega, da bi po predavanju zastavil profesorju vprašanje. V Ameriki je samo predavanje manj važno. Poglavitna so vprašanja in razprava, ki se pozneje razvije. Študentje si prizadevajo, da bi zmedli profesorja z najrazličnejšimi vprašanji, silijo ga, da se kar najjasneje izraža. Moram reči, da mi pomenijo ure, ki sem jih prebil ob vprašanjih in odgovorih na ameriških univerzah, enega izmed najpozitivnejših spominov iz te dežele.

Vendar se mi zdi, da v Evropi precenjujejo vlogo tega upora na ameriških univerzah in v cerkvah. Ne prenaša se na ameriške množice, te ostajajo še nadalje obremenjene s konformizmom in z nepisanim pravilom, da se ne smeš razlikovati od soseda, to pa je za naše evropske nazore skoraj nerazumljivo.*

Ta konformizem je največja ovira za upornike z univerz in s prižnic. Ti mladi ljudje odhajajo v južne države ZDA, tam se bojujejo za pravice črncev, se izpostavljajo strahovladi belih rasistov, mnogi puščajo tam svoje življenje in postajajo mučeniki za idejo enakosti. Dejstvo, da ubijalcev teh mladeničev in deklet južna sodišča kratko malo nočejo kaznovati, ker sodijo, da ni zločin, ubiti črnca ali tistega, ki se bojuje za njegove pravice, daje temu boju neko posebno tragično obeležje.

Cepprav žive ti mladeniči in dekleta v drugačnih zgodovinskih razmerah, me spominjajo na ruske intelektualce, narodnike iz osemdesetih in devetdesetih let prejšnjega stoletja, ki so šli med ljudstvo, med množice, prepričani, da bodo močne moralne osebnosti obrnile tok zgodovine in osvobodile družbo.

Prej sem rekel, da je do tega novega pojava v ZDA prišlo v času, ko je bil predsednik Kennedy. Vendar pri tem ne smemo pozabiti, da so tudi pred Kennedyjem nekateri ameriški nekonformisti zastopali podobne ideje. Med njimi je bila na prvem mestu gospa Roosevelt. Ko sem leta 1960 prišel v Ameriko, me je opozorila na prebujajočo se zavest o enakosti ljudi na ameriških univerzah v severnem delu države. Imela je veliko upanja, da bodo ti mladi fantje in dekleta prinesli nekaj novega v ameriško življenje.

Ko je gospa Roosevelt umrla, sta me zaprosila londonski »Tribune« in pariški »L'Express«, naj ji napišem nekrolog. V prevodu se glasi:

Smrt velike žene

Sem eden izmed tisočev ljudi zunaj Združenih držav Amerike, ki občutim potrebo po tem, da se zahvalim Eleonori Roosevelt, zakaj obogatila mi je um in srce, in tako je bilo od prvega trenutka, ko sem se seznanil z njo v Palais de Chaillot v Parizu jeseni leta 1948 na zasedanjih tretjega komiteja Združenih narodov pri delu za deklaracijo o človeških pravicah.

Bila je nečakinja enega izmed predsednikov ZDA (Theodora Roosevelta), First Lady — prva gospa — soproga nekega drugega predsednika. Toda oblast, bogastvo in družbeni položaj niso nikdar spravljali v nevarnost njenih člo-

* Treba je tudi upoštevati dejstvo, da so največja sredstva za komunikacijo v ZDA (televizija, radio in tudi tisk) v rokah relativno majhnega števila ljudi, ki branijo določene lastniške koristi. Ti krogi so vsilili ameriškemu navadnemu človeku mnogo predsodkov, tako da marsikateri naioni Američan resnično verjame, da se v Vietnamu brani svoboda.

veških odlik. Živela je tik zraven ameriškega središča moči in oblasti, vendar je bila zmeraj nekakšna upornica.

Vodila jo je krščanska filozofija, za življenjski cilj si je postavila uporabljati krščansko etiko vsako minuto svojih dni. Kot človek z iskrenimi prosvetljenjskimi načeli je bila pripravljena braniti svoje nekonformistično prepričanje drugih ljudi doma in v tujini.

Tistim, ki so jo poznali, bo ostal v spominu kot eden najznačilnejših prizorov, kako sedi na čelu mize v svoji hiši in deli hrano članom svoje družine in gostom. Zmeraj se je spominjala, kaj imate radi, in vam je podala krožnik s pristno velikodušnostjo in s toplim smehljajem. V njenih gibih je bilo nekaj tistega, kar je bilo značilno za matere iz pionirskih dni Amerike. Bila je oko in uho svojega moža invalida. Niso je tako zelo zanimale doktrine in ideologije, kot jo je zanimalo življenje navadnih ljudi, njihove težave in bolečine. V mnogočem je bila vest predsednika Roosevelta in njegova največja napaka je bila, da je ni dovolj poslušal.

Gospa Roosevelt je imela veliko občutka za javno delo, poštenost in čisto življenje. Na voljo ji je bila velikanska energija in nikoli ni občutila svojih let. Nekega toplega avgustovega popoldneva leta 1952 sem bil povabljen, naj preživim konec tedna v njeni hišici v Hyde Parku. Ko sem prišel, me je vprašala, ali bi se hotel osvežiti v bazenu poleg hiše, ki ga je uporabljala družina. Nekaj minut nato se nam je pridružila v kopalni obleki po modi iz viktorijanske dobe. Mirno se je vzpela tri metre visoko na skakalno desko in v mojo grozo, toda ob vzklikanju svojih vnukinj in vnukov skočila v bazen z milino dekleta, ki še nima dvajset let. Takrat ji je bilo 67 let.

Gospa Roosevelt je bila velik ameriški domoljub. Verjela je v ameriško demokracijo in bogato izročilo ameriške revolucije. Toda od mnogih svojih rojakov se je ločila v tem, da je vedela, koliko je še treba delati, da bi se ta načela mogla uveljaviti tako doma kot na tujem, zlasti pravica do samoodločbe, ki je poglavitna zahteva Deklaracije neodvisnosti.

Zlasti po moževi smrti je gospa Roosevelt osredila vse svoje sile v delo pri Združenih narodih, zavedajoč se, kako nevaren je ameriški parohializem v dobi vodikove bombe. Vedela je, da je mogoče rešiti svet samo tedaj, če homo premagali vse parohializme v svetu s potrpežljivim delom in množičnim obveščanjem.

Zato si je neutrudno prizadevala, da bi pomagala ameriškemu ljudstvu, da bi se odkrižalo svojih ozkosrčnih nazorov, bila je največja zagovornica Društva Združenih narodov, z vsakim tednom je prepotovala velike razdalje, da bi predavala o Združenih narodih in poskušala doseči pri Američanih, da bi se bolj zavedeli velikih mednarodnih dogodkov v pozitivnem pogledu.

Gospa Roosevelt ni verjela v ideološke boje, razumela je, da se morajo različne ideologije naučiti, da živijo druga poleg druge. Verjela je v integracijo sveta, zavedala pa se je, da je to mogoče doseči samo tako, da razvijamo individualnost vsake enote, hkrati pa gojimo tisto, kar imajo vsi skupnega.

Leta 1952 jo je predsednik Eisenhower odslovil s položaja ameriškega delegata pri Združenih narodih, kakor bi bila pismonoša v kakem majhnem ameriškem mestu. Javno se je sprla tudi s kardinalom Spellmanom glede vprašanja političnega katolicizma in vzgoje.

Celo v lastni stranki se je morala trdo bojevati. Za predsednika Trumana je bila liberalna idealistka in obtoževal jo je, da lomi enotnost demokratske

stranke. Njen odgovor je bil, da je pomembneje vztrajati pri načelih, na katerih je bila ustanovljena demokratska stranka, kot pri prazni enotnosti stranke.

Gospa Roosevelt je trdno verjela, da ima vsak človek pravico do lastnih nazorov in do svoje ideologije, če to iskreno in odkrito izpoveduje. Ko sem odšel iz Jugoslavije in prišel spomladi 1960 v Ameriko, da bi tam predaval, me je vprašala, ali me lahko predstavi študentom svoje najljubše univerze. City Collegea v New Yorku. Vprašala me je, kako naj me predstavi »kot socialist, socialdemokrata ali kaj?« Odvrnil sem, da sem ostal, kar sem zmeraj bil, nekakšen »utopističen komunist«. Pred mojim predavanjem me je tako tudi predstavila.

Zadnjič sem jo videl maja letos. Bila je prelepa pomlad in Centralni park je bil ves zelen. Pogovarjala sva se o problemu odnosov med razvitimi in nerazvitimi deželami. Bila je močno v skrbeh. Sodila je, da je to najpomembnejše vprašanje mednarodnih stikov in da je bilo docela zanemarjeno. Zaradi eksplozivnega naraščanja prebivalstva v Latinski Ameriki bo v prihodnjih desetletjih to vprašanje še bolj zapleteno.

Ko sem izvedel, da je umrla, mi je postalo jasno, kako potrebna je svoji domovini in kako pomembna je njena nekonformistična vest v tej težki uri, ko ameriški parohializem znova vzdiguje svojo grdo glavo.*

Tretji upornik za idejo etike v vsakdanjem življenju — Šved Gunnar Myrdal

V londonski »Tribuni« sem 16. junija 1961 povedal svoje stališče o tem, katero mednarodno vprašanje najbolj zanemarjajo socialistične stranke zahodne Evrope.

Odgovoril sem, da je po moji sodbi rakasta rana evropske socialne demokracije problem odnosov med ekonomsko razvitimi in ekonomsko nerazvitimi deželami, odnosov med metropolami in njihovimi nekdanjimi kolonijami.

To prepričanje sem si pridobil po naključju. Od konca leta 1959 do polovice junija 1961 sem delal anketo o odnosu evropske socialdemokracije do nekdanjih kolonij in ekonomsko nerazvitih dežel. Prebral sem obsežno literaturo, se pogovarjal z voditelji skoraj vseh socialdemokratskih strank in si vse pozorno zapisoval in analiziral. Rezultat je bil porazen. Vest mi ni dovolila molčati, torej sem objavil zgornji članek v »Tribune«, en članek pa tudi v teoretičnem glasilu švedske socialnodemokratske »Tiden« pod naslovom »Zakaj sem nesrečen na Zahodu«.

Osnovna teza je bila, da zame ni večjega cilja v življenju kot bojevati se za politično, ekonomsko in družbeno enakost ljudi v okviru ene dežele, pa za enakost med deželami na različnih stopnjah gospodarske razvitosti, kakor tudi v svetovnem merilu.

Veliko razočaranje sem doživel predvsem na Angleškem. Po smrti Aneurina Bevana nisem na laburistični levici našel ljudi, ki bi bili enakih nazorov z menoj. Večina jih je nekonformistov, socialisti pa niso. Moram reči, da sem naletel na največ razumevanja za ta problem pri rajnem Hughu Gaitskellu.

* Ta članek je bil objavljen v celoti v »Tribune«. Toda ravnatelj »L'Expressa« J. J. Servan Schreiber je imel za potrebno, da brez mojega dovoljenja črta zadnji odstavek o nevarnosti ameriškega parohializma. Nekdaj levi »L'Express« je v tem času počasi toda zanesljivo zavijal k desnici.

Mislím, da ta ne bi bil nikoli ravnal kot Wilson in bi ne uveljavljal rasističnih ukrepov z omejevanjem vseljevanja temnopoltih članov Commonwealtha v Britanijo. Prav tako mislim, da bi bil bolj neodvisen kot Wilson na ameriško politiko v Vietnamu.*

Zdi se mi, da ima tako stališče britanskih laburistov globoke korenine v samih koncepcijah fabianizma — v tistem njihovem suhem prakticizmu in odporu, da bi sprejeli kakršnokoli doktrino — poglobitna njihova dejavnost v Britaniji je boj za en penny ali dva pennyja več za angleškega delavca, odnos angleškega delavskega razreda do boja podjarmljenih narodov v drugih delih sveta pa je zanje postransko vprašanje. Mar niso fabijanci pomagali Kitche-neru proti Burom...

V bistvu je tako stališče odsev dejstva, da obstaja Britanski imperij in da ima britanski otok poseben položaj v tem imperiju. Ta kolonialni »maček« je na Angleškem še zelo močan v vrstah delavskega razreda.

Če nisem našel na Angleškem ljudi, ki resnično razumejo in hočejo razumeti to vprašanje, pa sem v Skandinaviji, ki ni v taki meri obremenjena s kolonialnim izročilom kot Britanija, naletel na drugačno vzdušje.

Vendar je bilo tudi med Skandinavci precej razlike v pojmovanju tega vprašanja. Tako sem na priliko z danskim ministrom za zunanje zadeve J. O. Kragom, ki je danes predsednik vlade, aprila leta 1962 vodil javno diskusijo v socialnodemokratskem dnevniku »Aktuelt« okrog vprašanja »Skupni trg in nekdanje kolonialne dežele«. Opozarjal sem na nevarnost, ki nam grozi od prevlade nemških monopolov, kakor tudi na nevarnost evropskega neo-kolonializma.

---

* Svoje nesoglasje z Wilsonovo vietnamsko politiko sem izrazil v pismu londonskemu Timesu 9. marca 1965, ki sem ga poslal z univerze v Cornellu v ZDA.

»Davi ob devetih je bilo med novicami radijske postaje Columbia objavljeno, da je predstavnik britanske vlade toplo podprl očerajsnje zračne napade ameriških reakcionih letal na Severni Vietnam.

Dovolite mi, da izrazim svoje obžalovanje zaradi takšnega stališča angleške vlade. Zadnjih 15 let sem imel večkrat priložnost slišati mišljenje več laburističnih voditeljev, ki so nekateri med njimi zdaj člani britanske vlade, da si bodo laburisti, brž ko pridejo na oblast, prizadevali doseči mirno rešitev mednarodnih problemov.

O vietnamski vojni ljudje tukaj veliko razpravljajo. Odkar sem prišel v to deželo, ni nobeno mednarodno vprašanje izzvalo toliko polemike kot vietnamska kriza. Nekateri izmed vodilnih ameriških listov podpirajo mirno rešitev in vse kaže, da so ljudje v Washingtonu različnega mišljenja o tem, kakšen naj bi bil izhod iz krize.

Na univerzah je nastalo močno gibanje za mirno rešitev vietnamske vojne. Tako je na primer Univerzitetni komite za vprašanje vojne in miru, organizacija ki pobezuje kakih 10.000 ameriških univerzitetnih profesorjev z 282 ameriških univerz in kolegijev, pripravila vrsto diskusij in zborovanj, ki bodo trajala ves teden, v upanju, da bo to privedlo do okrepitve tistih tokov v ameriškem javnem mnenju, ki bi ustavili vojno in prelivanje krvi v Vietnamu na osnovi predloga U Tanta, generalnega sekretarja Združenih narodov.

Ta kampanja se je začela davi na 40 univerzah. Žalostno je za tako dolgoletnega prijatelja angleške laburistične stranke, ko vidi, kako uporabljajo izjavo zastopnika laburistične vlade kot svoje parole priorženci gospoda Goldwaterja in drugih bojevitih krogov v tej deželi.

Vladimir Dedijer, Cornellska univerza, 3. marca

»Med razvojem k integraciji Evrope, ne bi smeli zanemariti odnosov med gospodarsko razvitimi in nerazvitimi kraji tako v Evropi kakor tudi v svetu. Danes so v vsaki izmed držav Skupnega trga na oblasti konservativni elementi družbe, oglašajo se neo-kolonializem, ki ustvarja pogloblitve ovire pri reševanju problemov industrializacije in modernizacije gospodarsko nerazvitih področij.

Zaradi tega bi se evropski socialisti v Skupnem trgu morali bojevati:

1. Pri snovanju načrtov za integracijo ne bi smeli uveljavljati samo motiv dobička, temveč bi morali računati tudi z gospodarskimi in družbenimi potrebami.

2. Uresničevati je treba načelo enakosti med gospodarsko razvitimi in nerazvitimi deli Evrope.

3. Omejiti in spodbiti je treba kolonialistično politiko evropskih napadalnih krogov, ker je to najboljša pot, da se reši problem gospodarsko razvitih dežel Evrope in da Evropa v tem in takšnem svetu zasede svoj prostor.«

Če pregledam diskusijo o tem in o podobnih vprašanjih, ki sem jih imel v listih, revijah, radiu in televiziji na mednarodnih zborovanjih v Skandinaviji, so bila moja stališča še najbližja naukom švedskega levega socialista in uglednega profesorja ekonomije Gunnara Myrdala.

Poznam ga že celo vrsto let, zgoraj omenjeno vprašanje pa sva pretresla v razpravi po mojem predavanju, ki ga je organizirala revija »Tiden« v Stockholmu, pa tudi na kongresu ekonomistov Skandinavije v Oslu leta 1961.

Svoje osnovne misli je Myrdall ponovno navedel v knjigi »*Beyond the Welfare States*«, dokazujoč, da v svetu nastaja dezintegracija zaradi politike, ki jo izvajajo gospodarsko razvite dežele. Myrdal je opisal tako imenovane dežele, v katerih vlada blaginja, *welfare states*, kot sebične in povedal, da se brezno med enim in drugim delom sveta čedalje bolj povečuje, da je popolna pavperizacija življenjsko dejstvo v Južni in Srednji Ameriki, Afriki in Jugovzhodni Aziji. Ti deli sveta ne žele samo politične svobode, temveč tudi enakost v gospodarskem pogledu. To vprašanje se še bolj zaostruje zaradi eksplozivnega naraščanja prebivalstva. Gospodarsko nerazvite dežele povečujejo svoj ekonomski razvoj za 1,4 % na leto, prebivalstvo pa jim narašča za 2 % na leto. Danes predstavljajo te dežele 67 % celokupnega prebivalstva na zemlji, čez 20 let pa se bo to število vzdignilo na 80 %. Myrdall je opozoril svet na ta apokaliptična dejstva in izrecno rekel: »Na mednarodni ravni se pripravlja drama, ki se utegne končati s katastrofo ne samo tako, kakor je predvidel Marx, da bo doletela človeštvo, če ne bodo ukrotili kapitalizma, temveč na neki veliko strašnejši stopnji.«

Četrta, meni najljubši upornik: Bertrand Russell

Leta 1962 sem moral svoje delo o mladobosancih pretrgati za cela dva dneva, ker mi vest ni dala miru, ko je *Transport House*, birokratska mašina angleške laburistične stranke, predlagala, naj izključijo iz laburistične stranke Bertranda Russella, ker se je odzval vabilu, da bi šel v Moskvo in se udeležil dela neke mirovne organizacije.

Najprej sem napisal pismo Hughu Gaitskelu in ga obvestil o svoji odločitvi, da javno protestiram proti predlogu *Transport House*. Ta moj protest je izšel v manchesterškem »Guardianu« 25. junija 1962:

»Prosim vas, da mi ne zamerite, ker se kot tujec v tej deželi mešam v notranja vprašanja laburistične stranke, opozarjajoč na nekaj, kar imam za načelno zadevo v zvezi s primerom lorda Russella.

Ena izmed lastnosti laburistične stranke ki mi ugajajo, je pravica njenih članov, da lahko imajo svoje ločeno mišljenje, kakor tudi visoka stopnja strpnosti znotraj stranke glede na različne politične in ideološke poglede. Toda če bo lord Russell, človek, tako skrajno vdan stvari svetovnega miru in eden izmed najlepših primerov dosledno intelektualne integritete v našem času, izključen iz laburistične stranke, ker se je odločil, da pojde v Moskvo in na mednarodnem kongresu navede metode, ki se zde njemu najprimernejše za ohranitev miru (in s temi metodami se ne strinjata ne Moskva ne Transport Houser, ker so unilateralistične), kakšna bo potem podoba laburalistične stranke kot demokratične organizacije tukaj, zlasti pa še v tujini?

Nobenega dvoma ni o tem, da bi takšen korak laburistične stranke oslabil mnoge njene resolucije, ki jih je objavila zoper fiste, ki so kršili načela strpnosti, v obrambo nasprotujočih si prepričanj v drugih delih sveta. Lahko bi ji celo opravičeno očitali, da uporablja dvojne moralne kriterije in se nagiba k ustvarjanju birokratičnega monolitnega partijskega stroja.

Ni prepozno za upanje, da bosta načela pravice in strpnosti prevladala v laburistični stranki, ker je britanski proletarijat ustanovil to stranko prav na teh načelih. To bo obenem pripomoglo, da se bodo poleg strasti, ki so jih razoneli nekateri na obeh straneh ob tem sporu.

Ko so nameravali Bertranda Russella izključiti, je to izzvalo vrsto protestov na Angleškem in Izvršni odbor laburistične stranke je prejel odločitev, da starega filozofa in upornika ne bodo izključili. Hugh Gaitskell me je o tem pismeno obvestil in mi navedel tudi nagibe, po katerih se je ravnal Transport House.

Ko sem bil dve leti nato v Harvardu, sem 12. maja 1964 dobil od lorda Russella pismo:

»Dragi doktor Dedijer,

pred kratkim osnovana Bertrand Russellova ustanova za mir zbira odbor svetovalcev, ki nam lahko pomagajo, da se поблиže seznanimo z različnimi vprašanji, s katerimi se ukvarja Ustanova.

Zelo bi vam bil hvaležen, če bi mogli postati član tega posvetovalnega odbora, in željno pričakujem vašega odgovora.

Vaš vdani

Bertrand Russell

Pismo je dovolj dolgo popotovalo čez ocean in mi je bilo dostavljeno šele 1. julija leta 1964, ravno tedaj, ko sem bil zaposlen s popraviljanjem zadnjih strani knjige o Principih. Svoj odgovor sem mu poslal 3. julija 1964:

»Dragi lord Russell,

štejem si v čast, da ste me povabili, naj se pridružim posvetovalnemu odboru Bertrand Russellove ustanove za mir, in se z veseljem odzivam vašemu vabilu.

Nedvomno že domneвате, da se ne strinjam popolnoma z nekaterimi Vašimi konkretnimi stališči glede na nuklearno oborožitev. Ne glede na svoje taktične pomisleke pa sodim, da je Vaše prizadevanje, da bi v človeške zadeve znova vnesli vlado razuma, zgodovinsko tako nenavadno pomembno, da sem se z veseljem odločil, da se pridružim tej dejavnosti.

Zame Vaša ustanova simbolizira permanentni nagon človeštva po vzajemni pomoči, z namenom, da bi se ohranilo življenje: gotovo lahko črpamo upanje iz dejstva, da države, ki so jih doslej imeli za skrajno sovražne v medsebojnih odnosih, zdaj pričenjajo dialog, kako naj se ognemo nuklearnemu samomoru. Reči moram, da je prišlo do tega v nemajhni meri po zaslugi vaše pogumne dejavnosti kot intelektualca in človeka, ki se ravna po najlepšem angleškem izročilu nekonformizma.

To priložnost uporabljam za to, da vas prosim, naj bi preučili problem, za katerega se mi po dolgoletnem razmišljanju zdi, da je eden izmed poglavitnih razlogov za današnji nemir v svetu. Čedalje večji prepad med razvitimi in nerazvitimi deli zemeljske oble bolj in bolj ogroža normalni razvoj človeštva, razen če bi že razvite velike države ne bile pripravljene sprijazniti se s tem, da se mora naravni zakon o enakosti upeljaviti v svetovnem merilu. Nujno je, da doumemo kot javno politično vprašanje, da je popolna paperizacija življenjsko dejstvo za večino narodov Jugovzhodne Azije, večjega dela Afrike in južnoameriških držav in da začnemo glede na eksplozivno naraščanje prebivalstva temu primerno javno ukrepati. Treba pa bi bilo paziti, da ne bi pri tem prizadevanju nadomestili tradicionalnih oblik imperializma z novejšimi različicami neokolonializma. Čeprav v programu Ustanove teh vprašanj izrecno ne navajate, menim, da so sprejemljiva za delo Ustanove.

To izhaja tudi iz mojih izkušenj, ki sem si jih pridobil, ko sem živel zadnjih pet let med angleškimi in ameriški intelektualci. Mnogi izmed njih žal ne morejo razumeti miselnosti nerazvitih dežel in trdovratno ocenjujejo tamkajšnje razmere po dogmatičnih in celo neznačilnih merilih lastnega okolja. Tako jih, na priliko, muči vprašanje, kakšni so politični boji in sredstva v drugih družbenih skupnostih. Mislim, da se strinjamo, da je idealna metoda družbene spremembe mirna evolucija. Vendar to še ne bi smelo pomeniti, da naj se to načelno spremeni v vsepovsod veljavno dogmo. Na svetu so področja, na katerih so sistemi tiranije docela odporni zoper uporabo nenasilnih sredstev boja. Da navedem samo en skrajni primer: Južno Afriko, kjer lahko samo revolucionarna sredstva boja prevernejo brutalno in nezakonito vlado. Ne pozablajmo, da je pravica do revolucije velika dediščina evropske kulture, in to je človeštvo potrdila tudi Deklaracija Združenih narodov o človečanskih pravicah.

Menim, da je to vprašanje posebno pomembno glede na razprave v angleški laburistični stranki, kjer se mnogi še zmerom ne strinjajo s tem, da je treba uporabiti gospodarske sankcije zoper južnoafriško diktaturo.

Jaz sem Vam torej na voljo pri delu vaše Ustanove na katerikoli način, ki bi se Vam zdel najkoristnejši, ker so mi bila vprašanja, s katerimi se ukvarja, že dolgo časa nenavadno blizu.

Želim Vam vse najboljše

Vaš odani

Vladimir Dedijer.◊

Russellov odgovor je prišel 29. julija 1964 in se glasi:

»Dragi doktor Dedijer,

nenavadno sem Vam hvaležen za Vaše ljubeznivo in nenavadno razumno pismo in se z njim popolnoma strinjam. Globoko se zavedam potrebe, da je treba obrniti pozornost k problemu revščine, eksplozivnemu naraščanju prebivalstva in prepadu med razviti in nerazviti deželami.

Prilagam literaturo o delu Ustanove, kjer so navedeni tudi naši cilji in ki po moji sodbi prča o naši skrbi prav za področja, ki jih Vi omenjate. Popolna papperizacija velike večine prebivalstva Azije, Afrike in Latinske Amerike je stvar, ki ji mora veljati naša poglobljena pozornost in nimam razloga, da bi se ne strinjal z Vašimi priporočili. Moral bi le poudariti, da je oboroževalna tekma največja ovira pri kakršnekoli resnem poskusu, da bi rešili vprašanje revščine, ker ostaja tako dolgo, dokler se gmotno in človeško bogastvo našega planeta zapravlja za oboroževanje, problem razvoja revnih dežel le akademsko vprašanje. Kakor veste, porabljajo velike sile za oboroževanje po sto milijonov dolarjev na uro. Ti fantastični izdatki ne samo da obremenjujejo sredstva, temveč tudi ustvarjajo tako očitno negotovost, da so gospodarsko nerazvite dežele prisiljene sprejeti metode, ki so zatiralne in jih spremljajo proračuni za vojsko, kakršne si te dežele le težko privoščijo.

Nihče ne more gledati drugače kakor s simpatijami in razumevanjem težave, s katerimi se srečujejo gospodarsko nerazvite dežele. Bistveno je zbrati vse sile, da bi se odpravila dejanska navzočnost revščine v svetu. Vendar sem prepričan, da ni drugega izhoda, kot ustaviti oboroževalno tekmo, in za dosego tega cilja voditi nenehno kampanjo, ker lahko šele tedaj postane razvoj realna naloga v razmerah, kakršne bodo vladale v razoroženem svetu.

Z nenavadnim veseljem pozdravljam Vašo udeležbo v posvetovalnem odboru in ljubo bi mi bilo, ko bi ostal z Vami v stikih, v upanju, da se bom srečal z Vami, ko boste prišli na Angleško.

Z najlepšimi pozdravi

Vaš odani

Bertrand Russell.«

Ko sem konec januarja 1965 imel predavanje v Manchesteru, sem se nekoč za konec tedna oglasil pri Bertrandu Russellu. Njegov tajnik, mladi Američan Ralph Schoenman me je čakal z avtom na železniški postaji v Shrewsburyju, od koder smo po dveh urah vožnje prispeli v Plas Penrhyn v Walesu, kjer stoji belo pobarvana Russellova hiša. Občutiti je bilo topli dih morja in čez Tremadoc Bay se je odpiral pogled.

Russell je sedel v globokem naslanjaču, poleg njega je bila njegova soproga, okrog nog pa mu je skakala psička kodravka. Ko naju je zagledal, se je lahkotno vzdignil iz naslanjača, kakor da ga ne obremenjuje 93 življenjskih let. Soproga se je umaknila, da bi nam minuto nato postregli s čajem. Ogenj iz kamina je prijetno grel in začel sem govoriti, kako lepa navada je pitje čaja na Angleškem, ker to ni samo uživanje nekega obroka, temveč cela ceremonija gostoljubnosti in dobre volje med ljudmi.

V daljavi onkraj zaliva je bilo slišati sopihanje lokomotive in Russell je pričel govoriti o Winstonu Churchill, ki je prav tiste dni umrl.

»Prvič sem slišal govoriti o njem, ko sem bil študent v Cambridgeu. Stopil sem k Josephu Kensingtonu in ta mi je z glavnikom pokazal na nekega glavatega dečka: 'Tale glavač je sin sira Randolpha'.« Kadar se človek pogovarja z Russellom, često izgubi občutek za čas in leta, ker je omenjal Russell Gladstona in kraljico Viktorijo, kakor govorimo mi o svojih vsakdanjih znanih.

Russell me je vprašal, kaj pišem in s čim se ukvarjam. Ko sem mu omenil Gavrila Principa in mladobosance, je pristavil: »Ha, zdi se mi, da so to bili Kropotkinovi učenci.« Z velikim zanimanjem je poslušal moje pojasnjevanje o študiji, ki sem se je lotil. O primerjavi tajnih irskih društev pod vodstvom Fenijancev z mladobosanskimi krožki, pa o tem, da ni bilo nikakršne zveze med njimi, nikakršnih stikov, da pa podobne zgodovinske razmere, podobni agrarni odnosi, podobni narodnostni in verski problemi ustvarjajo podobne pogoje za boj proti okupatorjem.

Bertrand Russell mi je nalival že drugič čaja v skodelico in mi začel praviti svoje spomine iz prve svetovne vojne, ko se je bojeval kot pacifist, kako ga je sodišče kaznovalo s sto funti šterlingov, kako ni imel denarja, da bi bil plačal kazen in kako so mu zaplenili knjižnico. Rešil ga je prijatelj in knjižnico odkupil, vendar so mnoge dragocene knjige šle pozlú.

»Takrat sem bil izključen iz Trinity Collegea v Cambridgeu, kjer sem predaval. Harvard me je precej povabil, naj pridem tja, pa nisem dobil potnega lista. Bilo mi je prepovedano, da se, dokler traja vojna, približam obali bolj kot za dvajset milj, da ne bi dajal signalov nemškim podmornicam...«

Medtem ko je to pravil, se je stari filozof pričel hihitati, trepljajoč se po želodcu. Potem me je vprašal o Združenih državah Amerike, o univerzah, o vzdušju med študenti v zvezi z Vietnamom, nato pa se vrnil k svojim spominom na to deželo, v kateri je po prvi svetovni vojni predaval nekaj let.

»No, pred nekaj dnevi je prišel k meni neki novinar z ameriške televizijske postaje Columbija in njegovo prvo vprašanje je bilo: 'Zakaj ste vi anti-Amerikanec?', jaz pa sem mu rekel: 'Kako bi mogel biti anti-Amerikanec, če je bilo petdeset od sto mojih žena Američank?' Veste, štirikrat sem se ženil...«

In spet se je pričel hihitati, drobno in malo pikro. Ni se odvrnil od pogovora o Ameriki, spominjal se je, kako ga je *The College of the City of New York* povabil, naj gostuje tam kot profesor in predava pri njih iz filozofije. To je izzvalo vihar med katoliškimi kardinali in škofi v državi New York, kakor tudi med drugimi konservativnimi elementi. Zlasti so mu zamerili knjigo o zakonu in morali, ki jo je napisal leta 1929. Stvar je šla tako daleč, da je Vrhovno sodišče države New York izdalo odločbo v razveljavljenju Russellovega imenovanja. To je bilo leta 1940.

Pogovor se je zasukal k Russellovim filozofskim nazorom. Sodil je, da jih je nemogoče klasificirati bodisi v idealistične bodisi v realistične sheme, temveč je opisal svojo smer kot »logični atomizem«. On uporablja logično analizo kot metodo, ki naj bi pripeljala do dokončnih, atomskih dejstev, ki naj bi bila logično neodvisna drugo od drugega.

Čas je hitro mineval in nisem se hotel spuščati v razpravljanje o Russellovi filozofiji. Ni mi dala miru misel na najino dopisovanje. Zdelo se mi je, da je priznal izključno prednost razorožitvi pred razvojem gospodarsko nerazvityh dežel. Razložil sem mu, da je po moji sodbi angleško gibanje za enostransko atomsko razorožitve napravilo veliko napako, ker se je koncentriralo na posledice težke mednarodne situacije, ne poglobljajoč se v vzroke današnjih nemirov

v svetu, kjer sta na prvem mestu problem revščine v svetovnem merilu in neokolonializem. Gibanje, usmerjeno k enostranski atomski razorožitvi ustreza stanju in klimi duhov v laburistični stranki, temu namernemu podcenjevanju neokolonializma in velikanskih razlik med enim in drugim delom sveta.

Pravil sem Russellu o svojem zadnjem srečanju z Walterjem Lippmanom, s katerim sva ravno razpravljala o zunanji politiki laburistične vlade. Lippman, čeprav samo liberalec in daleč od kakršnekoli socialistične doktrine, ni mogel razumeti, zakaj mora laburistična vlada posvečati tolikšno pozornost ohranitvi ostankov imperija, zakaj tako trdovratno brani Aden in Malezijo. »To je stvar, ki bi se bolj podala konservativcem, ne pa laburistom. Zapravljati samo za vojne izdatke od Adena do Singapura 500 milijonov funtov, je navaden nesmisel,« je rekel Lippman.

Russell se je popolnoma strinjal z menoj in dejal, da ima oba problema — razorožitev in boj proti revščini v svetovnem merilu — za en sam proces. V tem smislu sva se dogovorila, da bom izdelal nadrobne teze za Ustanovo, kar sem tudi sprejel.*

Nazadnje mi je Russell pokazal pisma, ki sta si jih pisala s Hruščevim med kubansko krizo, in mi govoril o stikih s kitajskimi voditelji. Noč je že dodobra zajela zemljo, ko sem se poslovil od njega.

Medtem ko sem se spuščal po mračnih stopnicah, sem se sam pri sebi čudil njegovi vitalnosti in lucidnosti. Ugotovil sem, da sta tenka vest in intenzivno umsko delo najboljše sredstvo za boj proti starosti.

Zgodovinske korenine pojmovanja o Higher and Lesser Breeds

Katere so zgodovinske korenine občutka za večjo vrednost neke družbene skupine nad drugo, ki jih je Kipling opredelil kot odnos med »higher and lesser breeds«?

Protagonisti tega v bistvu rasističnega gledanja sodijo, da je ta njihova pravica zasnovana na nekih nadčloveških in nadnaravnih temeljih, da jim je to dano od neke višje, nadzemeljske sile in da je zaradi tega stalno in nespremenljivo.

Zame je pojmovanje o *higher and lesser breeds* navaden zgodovinski pojav. Nekatere dežele in narodi se med svojo zgodovino zaradi razvoja proizvodnih moči, tehnologije in drugih činiteljev, vštévši zemljepisne, prebijejo v ospredje in postanejo močnejši od svojih sosedov. To prvenstvo nad drugimi se v zavesti vladajočih krogov tiste dežele postopoma spreminja v nekaj stalnega, v nekaj, kar jim je podaril bog. To so korenine pojmovanja o višjih in nižjih vrstah.

V moderni zgodovini so bili Španci udarjeni s takim pojmovanjem v času, ko je njihovo cvetoče cesarstvo segalo čez tri celine. Pri Anglosasih se je razvilo v zadnjih dveh stoletjih, ko so se zaradi tega, ker se je pri njih industrializacija začela, prebili na čelo sveta kot vodilna sila, ki je vladala na vseh morjih. Tudi pri Slovanih naletite na takšno pojmovanje, čeprav v manjši meri. Imeli so ga

* Russell je pozneje zasukal pogovor k svojemu razočaranju nad laburistično vlado, zlasti v zunanji politiki, »kjer je bolj privezana k Washingtonu kot torijevci«. (Nič me ni presenetilo, ko sem te dni prebral v tisku, da je Russell dal ostapko na članstvo v laburistični stranki v znamenje protesta, ker laburistična vlada podpira Washington pri bombardiranju Severnega Vietnama.)

Poljaki v časih svojega kraljestva, med Rusi so ga gojili slovanofili, pa tudi stalinisti.

To pojmovanje o višjih in nižjih narodih je še zmerom veljavno zlasti med konservativnimi zgodovinarji. Še na XI. svetovnem kongresu zgodovinarjev sem ostrmel nad tem, kako močna so še zmerom ta rasistična gledanja. Zastopala sta jih zlasti dva klerikalna zgodovinarja Avstrije, Friedrich Engel-Janossi in Hugo Hantsch. Prvi je znan zgodovinar vatikanske diplomatske zgodovine. Leta 1958 je moral, ko je prišel na oblast Hitler, zapustiti Avstrijo in je bil nekaj časa profesor na Katoliški univerzi Amerike v Washingtonu. Tudi profesor Hantsch je specialist za moderno zgodovino, zlasti Habsburške monarhije. Njegovi nazori so povsem konservativni; povečujejo sijaj in slavo Habsburga.

V Stockholmu sta Engel-Janossi in Hantsch vzela na piko referat Frana Zwittra o nacionalnih problemih v habsburški monarhiji. Zgodovinarji sodijo k raznim zgodovinskim smerem, toda ob tej priložnosti sta izražala tudi svoje pojme o nižjih in višjih vrstah. Engel-Janossi se je zlasti spraval nad Čehe, povečujejoč njihovo vlogo pri obrambi habsburške monarhije med prvo svetovno vojno, Hantsch pa je pristavil, da je Praga bolj podobna avstrijskemu mestu kakor češkemu in da je praški barok sad in darilo Habsburga Čehom. Na Zwittroro tezo, da bi bila za Avstro-Ogrsko namesto zloma druga možnost njeno preraščanje v federativno republiko, kar se ni zgodilo, je Engels-Janossi prišel na dan s fantastično tezo, da je Zolger odnesel z Dunaja v Slovenijo načrte cesarja Karla in nadvojvode Ferdinanda o federalistični ureditvi Avstro-Ogrske. Engel-Janossi se ni upal te svoje trditve podpreti z dejstvi in jo je zato izpustil v uradnem zapisniku diskusije na kongresu.

Na kongresu na Dunaju leta 1965 sta se Engel-Janossi in Hantsch spet prav tako vedla. Kakor je bilo že povedano, je bil Hantsch predsednik komisije, ki je razpravljala o političnih ciljih v prvi svetovni vojni, Engel-Janossi pa je imel enega od dveh glavnih referatov, v katerem je obravnaval vprašanje vojnih ciljev Avstro-Ogrske, kakor so bili formulirani pri pogajanjih za separatni mir med Dunajem in Parizem leta 1917.

To pot sta ta dva klerikalna zgodovinarja obenem s svojimi kolegi iz Zahodne Nemčije vso težo napada usmerila zoper tezo Frtza Fischerja o vojnih ciljih Nemčije v prvi svetovni vojni, pri tem pa pokazala, prvič, skrajno vzvišenost nad pravili, kako se je treba vesti na mednarodnem kongresu, in tudi nad tem, kako je treba spoštovati demokratičen postopek, drugič pa nista zamudila priložnosti, da ne bi še enkrat na račun Južnih Slovanov pokazala svojih občutkov višje vrste.

To njuno vedenje je bilo v nasprotju z vsem vzdušjem kongresa in z načinom, kako je bil organiziran. Avstrijske oblasti in mesto Dunaj so storili veliko, da bi se udeleženci kar najbolje počutili med njimi. Kongres so slovesno odprli v Operi, v navzočnosti novega predsednika republike gospoda Jonasa. Toda tudi ta je osebno moral občutiti nevljudnost profesorja Engel-Janossija, sicer predsednika kongresa. Vsi povabljeni so bili zbrani, predsednik republike Avstrije je sedel v svoji loži, orkester je odigral svojo točko na sporedu, le Engel-Janossija so še čakali, da bi odprl kongres. Minile so minute, dokler se ni nazadnje prikazal, in v Operi je vladala mučna tišina. Avstrijski časniki so javno grajali Engel-Janossija zaradi žalitve udeležencev kongresa in predsednika republike.

Prav takšen občutek, da so vzvišeni nad drugimi, so pokazali tudi v diskusiji okrog političnih problemov prve svetovne vojne. Predvsem je Hantsch prinesel svoj seznam govornikov, ne meneč se za uradni seznam, in dajal besedo svojim protežirancem tudi za 20 minut in več, čeprav je kongres sklenil, da je dovoljeno govoriti samo 8 minut. Pozneje je vzel besedo Engel-Janossi za celih 26 minut. Po njem je prišel na vrsto Jugoslovan Nikola Petrović, ki je spodbijal njegove teze. Tedaj se je predsednik Hantsch hudo pregrešil zoper postopek kongresa. Dovolil je Engel-Janossiju, da sme takoj odgovoriti Petroviću, čeprav seznam govornikov še ni bil izčrpan. Engel-Janossi je ob tej priložnosti govoril o Bosancih mladane kot o živalih in divjakih, katerih zvestoba do habsburške krone je bila tako močna, da jih avstrijski častniki niso mogli krotiti, da ne bi bili navalili na Italijane z bajoneti med zobmi, čeprav so jih učili, da rabijo puške.

Da je Hantsch kršil postopek in pustil, da lahko posamezni govorniki govorijo tudi po trikrat več časa, kakor je bilo dovoljeno, dal Engel-Janossiju dvakrat besedo, čeprav vsi govorniki še niso prišli na vrsto, pa Engel-Janossijev nastop v duhu višjih in nižjih vrst — vse to je pustilo mučen vtis pri navzočih zgodovinarjih. Sovjetski akademik Minc kakor tudi nekateri ameriški profesorji iz Washingtona so izrazili avtorju teh zapiskov (ki je bil podpredsednik komisije) svojo nezadovoljnost, ker se niso mogli udeležiti diskusije, čeprav so bili prijavljeni kot govorniki.

Avtorju ni ostalo drugega, kakor da je v *Arbeiter Zeitung* 3. septembra 1965 izrazil svojo nevoljo zaradi takih nedemokratičnih metod pri vodstvu mednarodnega kongresa. To pismo se glasi:

»Spodaj podpisani udeleženec svetovnega kongresa zgodovinarjev želi ob tej priložnosti izraziti tudi svojo zadovoljnost nad uspešno organiziranim delom kongresa. Samo en primer se oddaljuje od ustaljene tradicije in načina, kako se vodijo mednarodni kongresi. Gre za diskusijo o nemških vojnih ciljih v prvi svetovni vojni. Čeprav seznam govornikov ni bil izčrpan, se je predsednik kongresa, Avstrijec, dvakrat oglašil k besedi, da bi odgovoril nekemu zgodovinarju. To in pa način kakor tudi vsebina njegove pripombe o Bosancih je napravilo docela negativen vtis na številne udeležence kongresa v auditoriju.«

Še nekaj zgodovinarjev je želelo z menoj vred podpisati to pismo, jaz pa tega nisem hotel. Ustno so izrazili svoje nezadovoljstvo z metodami Engel-Janossija in Hantscha nekaterim izmed vodilnih ljudi Avstrije.

Ob koncu kongresa v Operi se je Engel-Janossi v slovesnem govoru, ko je zaključeval delo kongresa, moral javno opravičiti zaradi nedemokratičnega ravnanja in žaljivih besed na račun Bosancev.

Epizoda Engel-Janossi — Hantsch me je živo spomnila, da sta dva Dunaja in dve Avstriji. Prva je fevdalno naduta Avstrija Habsburgov, ki je vlačila našega kmeta po vseh bojiščih Evrope, da je umiral za koristi dinastije, ki mu ni priznavala pravice do samoodločbe, ki ga je držala v gospodarski revščini, ki je ponemčevala naše ljudi in pripravljala pohod na Solun in zasužnjenje Srbije in Črne gore.

Druga je Avstrija, ki so jo nosili ljudje, kakršni so bili profesorji mojega očeta Pöch in Penk, Avstrija kulture in civilizacije, ki je pomagala našim zaostalim krajem, da se vzdignejo in gredo po poti modernizacije. Ne pozabljajmo, da je naš romantizem, ki je pomagal nacionalnemu osveščenju, prihajal

z Dunaja kot najboljše darilo narodov germanske kulture narodom jugovzhodne Evrope. Z istega Dunaja so malo pozneje delavske organizacije pomagale našim delovnim ljudem tako idejno kot organizacijsko, da bi se iztrgali iz revščine in stiske. To je Avstrija svobodnih univerz, kjer so se Gacinovići in Fabijančiči učili tudi politične vede. Tukaj na samem Dunaju so mladobosanci tiskali svojo »Zoro« in razvijali napredne ideje. V naročju te Avstrije so se vzgajali revolucionarji, ki so povzročili, da se je prevrnilo preživelo fevdalno cesarstvo.

Podobno se je dogajalo z Evropo v svetovnem merilu. Naša celina je bila zibelka sodobne civilizacije in napredka, obenem pa si je v zadnjih dveh ali treh stoletjih evropski ekspanzionizem s silo orožja podvrigel Azijo, Afriko, obe Ameriki, mnoge narode, ki so imeli starejše kulture, globlje filozofije, kakor jih ima Evropa. Tako je zlasti od sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ko je začel delovati sodobni imperializem, v materialnem pogledu nastal še globlji prepad med Evropo in drugimi deli sveta.

To dihotomijo — evropske kulture in ekspanzionizma — je opaziti v vseh nekdanjih in sedanjih prestolnicah, na Dunaju, v Parizu in Londonu. Mar ne živita dve Angliji, ena nosilka kolonializma in občutka za »higher and lesser breeds«, druga pa dežela Shakespeara, Lockeja in drugih velikih pisateljev in mislecev, ki so toliko dali temeljem naše kulture? Mar se niso Nehru in drugi voditelji kolonialnih narodov prav v Oxfordu in Cambridgeu seznanili z nauki Milтона, da ima vsak narod pravico prevrniti trinoški red vladavine? Mar niso prav tam kot mladi študentje zvedeli, da je ideja socializma samo kriva vera evropske kulture in mar jih ni potem težki boj mlade sovjetske republike navdahnil z mislijo, da je te ideje mogoče v življenju uresničiti?

Po sledovih zaplenjenih srbskih dokumentov

Vse vojskujoče se države so objavile svoje zbirke diplomatskih dokumentov o izbruhu prve svetovne vojne razen Srbije, se pravi Jugoslavije. Politični spopadi v stari Jugoslaviji ob solunskem procesu so eden izmed razlogov, zakaj teh zbirk niso objavili. Drugi razlog je ta, da so srbski diplomatski arhivi padli v roke sovražniku, v prvi kakor v drugi svetovni vojni, in je tako del teh dokumentov danes raztresen po vseh štirih straneh sveta.

Ko se je srbska vojska umikala jeseni leta 1915 pod udarci nemške, avstro-ogrške in bolgarske vojske, so v manastiru Ljubostinji odkrili največji del srbskih državnih arhivov, med njimi tudi arhive srbskega ministrstva za zunanje zadeve od leta 1870 do maja 1914.

Da bi opravičila svoj napad na Srbijo, je avstro-ogrška vlada ukazala, naj se ti dokumenti prenesejo na Dunaj, kjer je posebna komisija, tako imenovana *Serbische Aktenkommission*, prevajala te listine v nemščino in pripravljala objavo zbirke. Delo so opravljali brezvestno, ker so poleg izvornih srbskih dokumentov prevedli še mnogo dokumentov sumljivega izvora, ki jih je avstrijska obveščevalna služba leta in leta zbirala od raznih svojih konfidentov v Beogradu. Te prave in ponarejene dokumente so natisnili na posebne pole, vendar je zlom Avstro-Ogrske preprečil, da bi ta zbirka izšla.

Toda nemška vlada je v svoji *Beli knjigi* leta 1919 uporabila te dokumente, med njimi tudi falzifikate. Pozneje so vse te listine prišle v roke nekdanjemu srbskemu diplomatu Milošu Bogičeviću, ki je leta 1915 prešel na nemško stran.

Bogičević je na nekaterih dokumentih popravil očitne ponaredbe (kar zadeva imena srbskih diplomatov itd.), vendar pustil večino političnih falzifikatov, se pravi, takih, ki bi lahko koristili nemškimi in avstrijskim desničarskim krogom pri vprašanju, kdo je odgovoren za prvo svetovno vojno. Bogičević je vse te dokumente uporabil v svoji zbirki treh zvezkov *Die auswärtige Politik Serbiens 1905—1914*.

Ko je hitlerjevska Nemčija napadla Jugoslavijo 6. aprila 1941, so se posebej potrudili za to, da bi odkrili vse srbske arhive, zlasti dvorske. En del arhivov Ministrstva za zunanje zadeve so zaplenili že leta 1941, dvorske arhive (štiri zaboje) pa so odkrili šele decembra leta 1942, v vasi Viljuši pri Čačku, po vojnih zločinih. Hitlerjevci so zagrozili vsej vasi, da jo bodo zažgali, če jim ne izdajo, kje je spravljene arhive, nato so nekaj kmetov pretepli, dva pa nazadnje ubili. Šele zdaj so našli arhiv. Poročilo vojvodinskega Nemca Freya, ki je vodil to akcijo, je ohranjeno in prepričljivo govori o nasilnih metodah, ki so jih uporabili pri tem neslavnem opravilu.

Na Dunaju se je posebna skupina avstrijskih zgodovinarjev s Hansom Uebersbergom in Bittnerjem na čelu precej lotila dela, da bi pripravila te dokumente za objavo. Med drugimi je bil tukaj tudi arhiv solunskega procesa, kakor tudi akt polkovnika Dragutina Dimitrijeviča-Apisa, naslovljen Vojnemu sodišču za častnike v Solunu 28. marca 1917 (po starem datumu), v katerem pojasnjuje svojo vlogo pri organiziranju sarajevskega atentata. Ta akt so precej dostavili nacističnim voditeljem, med drugimi tudi ministru za zunanje zadeve Ribbentropu, ki je dal, kakor je razvideti z nekega njegovega naročila, natančna navodila, v kakšni smeri je treba izkoristiti ta dokument. Uebersberger je namreč dobil ukaz, naj napiše študijo, ki bi po naročilu Ribbentropa morala »pokazati, kakšna je bila udeležba Moskve pri kovanju Simovičevega puča, in nadalje dokazati, da je Rusija, naj je caristična ali boljševiska, večni rušilec miru v Evropi.«

Uebersberger se je takoj lotil dela in že julija 1945 se je v reviji *»Auswärtige Politik«* pojavil članek s pismom polkovnika Dimitrijeviča. Uebersberger je napisal članek natančno tako, kakor je nakazal Ribbentrop, in je skoraj dobesedno uporabil stavke iz navodil, poslanih iz Berlina.

Pri tem je Uebersberger tudi popolnoma potvoril besedilo. Na nekem mestu v pismu pravi polkovnik Dimitrijevič: »Preden sem se dokončno odločil, da je treba izvesti atentat, sem zahteval od polkovnika Artamonova (ruski vojni ataše v Beogradu leta 1914, pr. V. D.). naj mi pove, kaj bi po njegovem mišljenju napravila Rusija, če bi nas — Srbijo — Avstrija napadla? Artamonov mi je odgovoril, da nas Rusija ne bo zapustila. To mnenje sem zahteval od njega z navedbo, da bi Avstrija lahko zaslutila, da skupno delamo, in bi nas pod to pretvezo napadla — nisem pa mu sporočil svojega namena z atentatom.«

V prevodu članka je Uebersberger potvoril zadnji stavek, tako da je izpustil negacijo »nisem« in je bilo potem videti tako, kakor da je polkovnik Apis obvestil ruskega vojnega atašeya o atentatu. Temu falzifikatu je nacistična propaganda dala veliko publiciteto v duhu Ribbentropovih navodil. Šele po vojni so bili ti falzifikati razkrinkani.

Ob istem času so en del srbskih diplomatskih arhivov kakor tudi dvorskih arhivov vrnili v našo državo, medtem ko je en del še zmerom v Avstriji ali morda v nekaterih drugih državah. Avstrijske oblasti so se opravičevale, da ne morejo vrniti vseh dokumentov, »ker so v lasti zasebnikov«. Medtem pa so ti

zasebniki, predvsem Hans Uebersberger, začeli izdajati zaplenjene srbske dokumente v svojih knjigah kot na primer Uebersberger v knjigi »*Oesterreich zwischen Russland und Serbien*«. Ta knjiga je objavljena v Kölnu in Grazu in vsebuje falzifikate tudi drugih srbskih dokumentov, z namenom, da bi dokazali teze o domnevni miroljubnosti Avstrije in Nemčije leta 1914, kakor tudi to, da sta prvo svetovno vojno izzvali Rusija in Srbija.

To je samo eden izmed problemov, ki čakajo urednike zbirke srbskih diplomatskih dokumentov iz leta 1914. Srbska akademija znanosti se je namreč odločila, naj se ta zbirka objavi; to so sporočili svetovnemu kongresu zgodovinarjev na Dunaju.

Izrabil sem priložnost, da zberem na Dunaju pri kosilu nekatere izmed najbolj znanih specialistov med zgodovinarji prve svetovne vojne (to so bili Amerikanec Bernadotte Schmitt, ki brani našo tezo že celih dvajset let in ki je 1955 razkrinkal Uebersbergerjev falzifikat, profesor A. J. P. Taylor iz Oxforda, Batowski iz Krakova, Vinogradov iz Leningrada) in sem jim navedel nekatere izmed obnovitvenih problemov, ki jih je treba rešiti prej, preden bi se lahko lotili urejevanja srbske zbirke iz leta 1914.

Nekateri izmed srbskih dokumentov so leta 1945 z Dunaja odšli ne samo v Nemčijo, temveč tudi v druge države. Žal so šele pred nekaj leti iz naše države prodali eno najpomembnejših zbirk dokumentov novejšje politične zgodovine Srbije: arhiv Glavnega odbora radikalne stranke, kjer so poleg drugega tudi zapisniki glavnega odbora radikalne stranke od 1884 do 1927, kakor tudi Pašičev rokopis z odgovornosti za izbruh prve svetovne vojne.

Zbirko sta baje kupila dva mlada ameriška profesorja jugoslovanskega porekla in je zdaj skrita na neki veliki ameriški univerzi. Spomladi leta 1965 sem se pogovarjal o tem primeru z nekaterimi odgovornimi ljudmi iz ameriške administracije. Tudi ti obsojajo nekulturno in protizakonito dejanje dveh mladih ljudi. »Razumem vašo ogorčenost,« mi je rekel tisti človek. »To bi bilo prav tako, kakor če bi bil nekdo vzel Lincolnove listine in jih odnesel v Jugoslavijo.«

V zgodovini srbskega naroda je nekaj tragičnega v zvezi s spomeniki in dokumenti o njegovi preteklosti. Turški vdor je marsikaj uničil. Napoleonovi vojaki so v Paštrovicah v manastiru Praskvici, kjer so pred Turki spravili en del listin starih srbskih držav, vse to pograbili in razmetali. Kako strašna je izguba Državne biblioteke v Beogradu leta 1914, koliko srednjeveških dokumentov in drugih unikatov je bilo uničenih za vse čase!

Zato je boleče, če še tistih nekaj dokumentov v naših časih in pred našimi očmi odhaja na čarovniški način iz naše države.

Plemenita smrt

Nisem šel na slovesno sejo ob koncu kongresa v Operi. Atrij univerze je bil spet zapuščen in sprehajal sem se vse do mraka. Spet so me prevzele misli na smrt. Spomnil sem se odlomka iz Njegoša, ki ga je nekoč Vladimir Gacinović pripravil za »Preporod«, spomnil, kako je prav on izbral odlomke, ki govore o žrtvi, kako globoko je koncepcija žrtvovanja vsajena v našo ljudsko psiho.

*Treba je služiti časti in imenu,
naj bo borba neprestana!
Naj bo, kar biti ne more.*

*naj pekel požre, pokosi satana,
na grobeh bo pognalo cvetje,
za daljno neko pokolenje.*

Poslednja dva verza je Gacinović podčrtal. Pomislil sem na njegovo še zmerom nepojasnjeno smrt. Umril je nenadoma v Frieburgu v Švici. Drago Ljubibratić je prepričan, da so Gacinovića zastrepili agenti Aleksandra Karadjordjevića skupaj z agenti nekih zavezniških velikih sil, ki so v času, ko sta se Avstrija in Francija pogajali o separatnem miru, hoteli spraviti s poti vse direktne ali indirektno udeležence sarajevskega atentata. Pero Slijepčević me je pred smrtjo opozoril še na druge verzije, kdo se skriva za Gacinovićevo zastripitvijo. Preiskoval sem to zadevo v Švici, toda zdravnik, ki je operiral Gacinovića, je že zdavnaj umrl, arhiv bolnišnice pa je bil uničen.

Začel sem premišljevat o smrti svojega očeta. Po koncu vojne je šel v Bosno, v Sarajevo, kjer ga je zalotila španska gripa. Mi otroci smo bili v Bosanskem Šamcu pri babici in dedku, mati pa je odšla v Sarajevo. Oče je gripo prebolel, vendar je *potem nenadoma umrl v devetintridesetem letu starosti*. Mati je bila prepričana, da so ga zastrepili zaradi njegovih zvez s polkovnikom Apisom in zaradi tega, ker se ni strinjal z Aleksandrovo politiko.

Umril je, ne da bi bil izvedel, kaj se je zgodilo z njegovim največjim znanstvenim delom o etnografiji Bosne in Hercegovine. Pripravljal ga je dolgo vrsto let in je imel leta 1915 dve kopiji, eno je odnesel s seboj, drugo pa je izročil materi, naj jo hrani. V sarajevski bolnišnici je materi povedal, da je svojo kopijo izgubil, medtem ko so se vzpenjali čez albanske planine; njegovemu konju je spodrsnilo, da je z rokopisi vred strmoglavil v prepad. »Vsa sreča, da imaš ti drugo kopijo in če se meni kaj zgodi, boste vsaj ti in otroci lahko od česa živeli,« tako ji je govoril pred smrtjo. Mati je molčala in mu ni smela povedati resnice. Ko so nemške in avstrijske čete drugič vkorakale v Beograd, se je v našem stanovanju na Avalski ulici prikazal zloglasni Kosta Herman; ukazal je, naj vso knjižnico in vse spise mojega očeta odnesejo na dvorišče, kjer so jih zažgali.

Kako huda, vendar plemenita je bila smrt Mustafe Golubića! Po do malega dvajsetih letih se je vrnil v domovino in nadaljeval svoje ilegalno delo. Toda junija 1941 so ga ujeli gestapovci in podvrgli sistematičnemu mučenju. »Med kratko preiskavo je gestapo ugotovil njegovo identiteto, iz Golubovića pa ni mogel spraviti niti besede o njegovem ilegalnem delu in njegovih zvezah« je zapisano v nekem nekrologu Mustafe Golubića po vojni. Ustrelili so ga na Banjici.

Mrak je bil že popoln, jaz pa sem še zmerom krožil in krožil po atriju. Kako plemenita je bila smrt Mira Popare! Spomnil sem se tistih avgustovih dni leta 1957, ko sva tedne in tedne hodila po vaseh okrog Bileća, od njegove Fatnice do Čepelice, vasi mojega očeta. Opoldanska pripeka in strašna svetloba nad hercegovsko kamnito divjino naju je kratko malo ubijala, toda pod Čepelico, pri izviru hladne Trebišnjice sva se kopala v vodi, ki je imela le malo nad deset stopinj. Pozneje sva jedla kruh in med od pelina in sleza, nato pa spet ubrala pot po cesti iz Trebinja do Dubrovnika, kakih 45 kilometrov.

Miro je bil leta 1911 eden prvih organizatorjev vstaje v Hercegovini, povzpel se je do komisarja cele pokrajine, toda leta 1942 so ga ujeli četniki in izročili Italijanom. Pogumno je padel pod streli italijanskega strelskega voda.

Spet sem pričel premišljevali o smrti, o njenem pomenu pri nas južnih Slovanih. Koliko smo izgubili ljudi v mladosti, pri polnih močeh! Pomislil sem samo na našo zgodovino 19. in 20. stoletja in na smrtni davek, ki smo ga dali. V napoleonskih vojnah je samo Vojna Krajina izgubila okrog 12 % prebivalstva. V bosansko-hercegovski vstaji 1875—1878 je morala četrtnina krščanskega prebivalstva zapustiti svoje ognjišče in prebegniti na avstrijsko ozemlje, kjer jih je umiralo na tisoče. V prvi svetovni vojni so južnoslovanske pokrajine izgubile 1.900.000 prebivalcev ali 16 % od skupnega števila, Srbija največ. Nobena druga država ni dala takih žrtev. Koliko nas je veljala druga svetovna vojna!

Od leta 1945, ko sem imel več časa, da sem se lahko poglabljal v našo zgodovino, sem se čedalje bolj zavedal pomembnosti tega kriterija, kriterija smrti in žrtve, obolosa, ki ga je moralo dajati nešteto generacij, da bi se osvobodili tujega jarma in mogli napredovati k modernizaciji. Kako je vendar dragocen vsak človek na tej boleči poti, polni neznank, medtem ko na daljnem obzorju zvezda sije močneje kakor kdaj.

Bilo je že pol osmih, ko sem zapustil atrij. V hotelu sem prebiral neke zapiske svojega očeta, ki mi jih je pred smrtjo poslala mati. Naletel sem na neki njegov članek, ki ga je objavil 5. aprila (po starem koledarju 20. marca) 1915 v »*Piemontu*«. Članek ima naslov: »Pred veliko prihodnostjo« in v njem je napisano:

»Napočil bo veliki svetli dan, ko se bodo vsi Srbi in Hrvati in morda tudi Slovenci, znašli združeni v veliki neodvisni državi.

Imeli bomo stike tudi z velikim slovanskim imperijem in z državami zahodnih romanskih narodov... Ruskemu narodu... je usoda namenila, da duhovno osveži in moralno prerodi Evropo, da prebudi globoki in mogočni orient, ki je zaspal pred toliko stoletji, da izvede kulturno združitev Evrope in Azije, razen tega pa morda ustvari tudi novo kulturo... K temu velikemu ustvarjalnemu delu ruskega naroda bomo — kot njemu najsorodnejši in najbližji — pritegnjeni tudi mi kot pomočniki in sodelavci. Posredniki bomo med dovršenim in prefinjenim evropskim Zahodom in mladostnim in silnim slovansko-azijskim Vzhodom. To je nedvomno ugoden položaj, hkrati pa zelo kočljiv, poln časti in odgovornosti pred zgodovino in človeštvom...

Ni treba, da bi nas navdajalo s strahom naše malo število... tudi majhni narodi lahko ustvarjajo velika dela, če le imajo resno voljo za to in dovolj daru. Za primer so nam klasični Grki in sodobni Skandinavci...«

Vso noč sem se pogovarjal z mrtvimi, kakor da bi bili okrog mene živi. Šele pred zoro me je zajelo kratko in mučno spanje. Predramil sem se okrog petih zjutraj, hitro vzel list papirja in napisal pismo svojemu sorodniku Vidu Dedijeru. Našo staro hišo v Čepelici, v kateri žive Dedijeri že več sto let, morajo podreti, saj bo vso vas zalila voda, ker delajo na Trebišnjici jez za hidrocentralo. Prosil sem Vida, naj vzame iz hiše ognjišče in spravi še verige, dokler hiše čisto ne porušijo, ker hočem ognjišče in verige prenesti v svojo novo hišo pod Triglavom v Bohinju.

Vladimir Dedijer

Prevedla Mira Mihelič